

Gotiska kyrkor på norra mälärstranden med takryttare

1. Landskyrkor och ordenskyrkor

Av NILS SUNDQUIST

Den gotiska landskyrkan inom konstområdet »norra mälärstranden» (Uppland-Västmanland) stannar för vår syn som en enkel gråstens- eller tegelrektangel med ett högt brant och svart spånklätt sadeltak. Takåsen löper i hela sin längd fri, ingenting bryter den rena silhuetten. Bra nära är att denna för oss alla så kära landskyrkotyp av »laduform» blivit klassisk. Rasbokil, Edebo, Junkil, Lagga, Vätö, Knivsta, Älvkarleby, Söderbykarl, Häverö, Östuna, Lillkyrka, Boglösa, Tegelsmora, Dannemora, Viksta — vem kan för sin inre syn undgå dylika konstlösa men pregnanta kyrkoprofiler när man söker erinra sig landskyrkan i norra mälärstrandens landskapsbild? Vid sidan härav står den i åldershänseende närstående landskyrkotyp, som till sitt långhus fogar ett något smalare kor; Börje, Ärentuna, Hacksta, Vendel, Tensta, Villberga och Estuna kan tjäna som exempel. I profilhänseende gäller sak samma här, ehuru raklinjen brytes vid koret.

Och dock är det föga troligt att den gotiska landskyrkan, av de typer som nyss exemplifierats, i äldre tider haft detta »rena» utseende. Mycket talar för att taksilhuetten avbrutits av en *takryttare*. Vi ha därmed kommit ett intressant arkitekturhistoriskt problem nära: våra landskyrkors yttre utseende i äldre tid, under medeltiden, vasatiden och stormaktstiden. I föreliggande studie skall ett försök göras att dels granska det material, som kan tyda på takryttares förekomst under de nämnda tidsskedena, dels ut-

skilja de stilströmningar, som skapat förutsättningar för takryttaren.

Man får icke föreställa sig att kyrkorna enbart inom våra nordliga konstområden kröntes av takryttare. Tvärtom. Takryttaren är vanlig ute i hela Europa; den som sätter sig att bläddra i bilder av gamla städer finner kyrkor med takryttare i hundratal, för att inte säga tusental. Att studera takryttarens konstruktions- och konsthistoria enbart inom ett visst konstområde på kontinenten skulle vara ett särdeles stort arbete. Vetenskapligt mest nöjaktigt är att, med hänsyn till ämnets rikedom, fördjupa takryttarstudierna inom ett klart begränsat område.

Takryttaren uppträder ofta inte ensam utan kan vara ett komplement till västpartiets torn, vare sig antalet sådana är ett eller två. Kyrkor finns som sakna takryttare men ha västtorn. Sällsynt är att finna en kyrka, som vare sig har torn eller takryttare. Av de hundratals europeiska stadsbilder jag studerat har jag knappast någon gång funnit att en kyrka är helt torn- eller takryttarlös. Vad man snart kan konstatera i kyrkoexteriörens värld är att, medan tornet tillhör stora kyrkor, takryttaren oftast förekommer på mindre kyrkor eller kapell. Viktigt i vårt sammanhang är att takryttare så gott som konsekvent förekommer över klosterordnarnas kyrkor. Granskar man en gammal stadsbild ser man de höga kyrktornen, som sticka upp ur bebyggelsens mer eller mindre taggiga horisont; det rör sig då i regel om katedraler eller andra storkyrkor. Men man ser snart även takryttare. Oftast är det, som nyss antyddes, ordenskyrkor de reser sig över.

Svårt är att enbart genom avbildning få en uppfattning om vederbörande takryttarekyrkas eller dess takryttares ålder. Tveklöst kan dock uttalas att takryttaren på kontinenten börjar uppträda vid 1100-talets slut, gotikens primärskede. Dess stora tid är dock högotiken och sengotiken.

Av flera skäl syns det vara lämpligt att fördela takryttarstudierna på två avsnitt, nämligen dels avseende norra malarstranden, dels rörande övriga svenska — mer eller mindre provinsiella — konstområden under jämförelse med Norden i övrigt. Studien i årsboken *Uppland 1966* skall beröra »Landskyrkor och ordens-

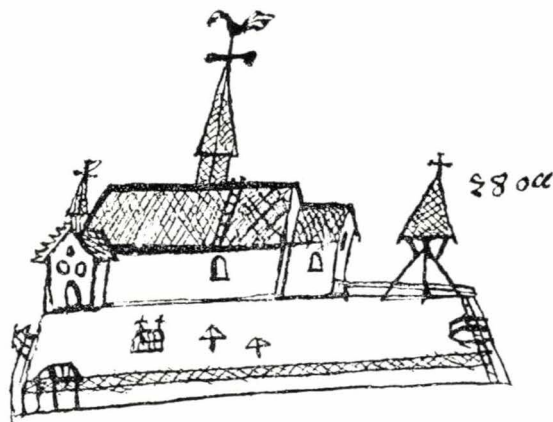

Bild 1. Estuna kyrka.
Rhezelius, 1635-1638.
Märk takryttaren även
på vapenhuset.

kyrkor» på norra mälärstranden, i studien i årsboken 1967, »Komparativt», skall den antydda jämförelsen göras med andra svenska konstområden och i skälig mån beröras takryttarproblemet i de övriga nordiska länderna. Eftersom takryttarens ursprungliga syfte ligger till grund för takryttarens tillkomst, skall uppgiftsfrågan, i den mån så låter sig göra, belysas.

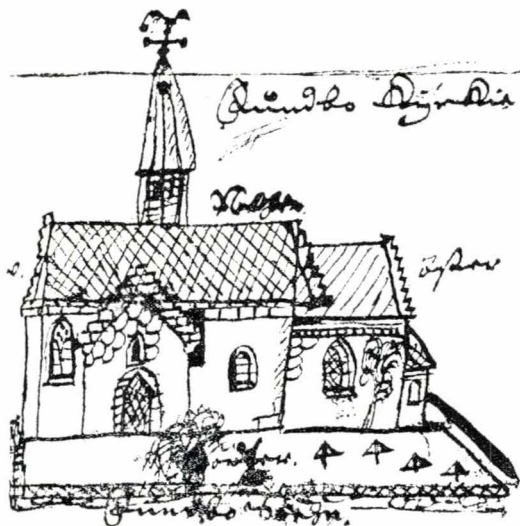

Bild 2. Funbo kyrka.
Rhezelius, 1635-1638.
Märk ljudguggarna i
takryttarhuset.

Bild 3. Tegelsmora kyrka. Rhezelius, 1635-1638.

Som bakgrund till vår inledande studie kan en, om ock summarisk, utblick vara på sin plats om kyrktornets tidsställning gentemot takryttaren inom vårt aktuella konstområde. Det finnes att kyrktornet i tidshänseende har två klart särskiljbara produktionstider: den första faller under den romanska epoken (tiden omkring 1150-1250), den andra under sengotiken (tiden

Bild 4. Tensta kyrka. Rhezelius, 1635-1638. Märk de små gluggarna i takryttarens basdel.

Bild 5. Tolfsta kyrka.
Rhezelius, 1635-1638.

omkring 1450-1550). Det nu sagda innebär att vi ha en tidig och en sen torntid. Men — och det är det konsthistoriskt intressantaste — det uttalade ger oss automatiskt det beskedet att vi mellan torn-tiderna ha en *tornlös* tid. Det är det långa skedet 1250-1450. Att anteckna är att våra gotiska landskyrkor till huvudparten tillkommit under tornlöstiden. Någonting har gjort att det icke var

Bild 6. Vendels kyrka.
Rhezelius, 1635-1638.

»på modet» under medeltidens mittre århundranden att förse landskyrkorna med västtorn av sedvanlig art.

För att få en mera pregnant bild av de olika landskyrkotyperna kunna vi som exempel från den *tidiga* torntiden nämna Vaksala, Biskopskulla, Alunda, Bälinge, Rasbo, alla tillkomna alltifrån 1100-talets mitt till 1200-talets mitt. Exempel på den *senare* torntidens kyrkor är Skepptuna, Närtuna och Björksta, för att nu inte nämna Trefaldighetskyrkan i Uppsala och Uppsala domkyrka med dess mäktiga tvillingtorn.

Det kan vara motiverat att ställa den frågan om icke de rena sadeltakskyrkorna behövde någon kompensation för sin tornlöshet. Här kan vi försöksvis föra in takryttaren i bilden. Var det den som, trots allt, gav den gotiska tornfria landskyrkan dess resning? Vi vet ej säkert om konsekvent så varit fallet men vi ana att lösningen är att finna någonstans åt ett sådant håll.

Tyvärre vet vi alldeles för litet om meningen med våra medeltida kyrktorn. Försvarsuppgiften torde i princip få bedömas från fall till fall; generellt kan möjligen tornen ges uppgift som defen-

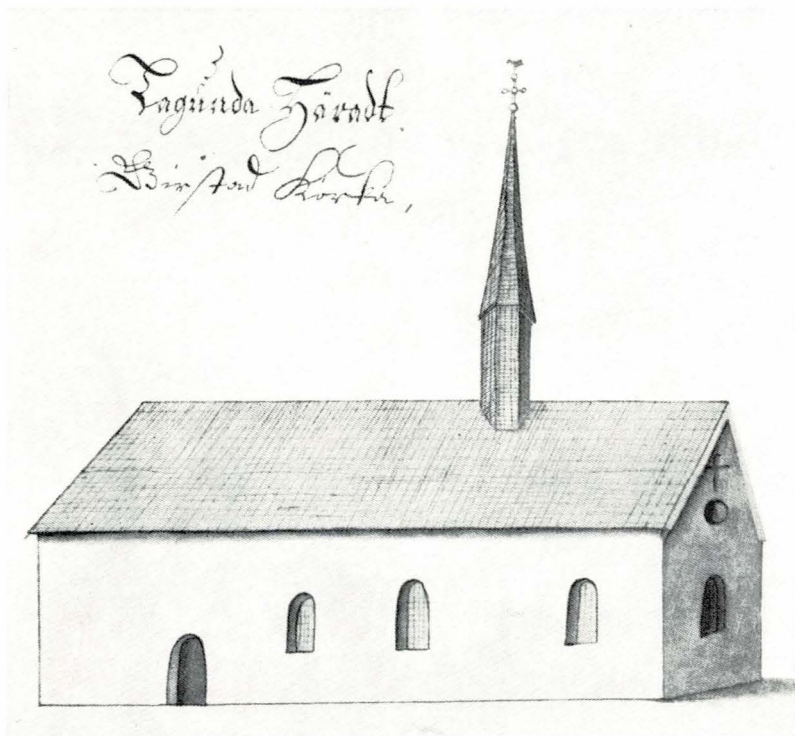
Bild 7. Västlands kyrka. Rhezelius, 1635-1638. Märk hålet i takryttarens basdel.

Bild 8. Funbo kyrka. Hadorph, 1680.

siva skydds- och bevakningstorn. Rimligt är att även tolka dem som klocktorn. Symboliserar den höga spiran människans himmelssträvan? Så länge, mig veterligt, någon systematisk utredning ej gjorts om kyrktornets syfte, få vi nöja oss med vissa förmodanden.

Samma ovisshet råder om takryttaren. Var dess syfte främst estetiskt? Förmodligen var det ibland, eller rent av ofta, klockbäraruppgift; i flera fall vet vi att ryttaren hade klockhus. Även rymd-symboliken kan ha spelat roll. Vi vänta med spänning på en un-

Bild 9. Giresta kyrka. Hadorph, 1681.

dersökning om relationerna mellan torn, takryttare, klockbom, klockbock och klockstapel och dessa viktiga kyrkoingrediensers skilda syften. En dylik undersökning är så mycket mera motiverad som klockringningen, med dess mångfald av klocktyper, stora och små, alltid tillmätts den största betydelse i gudstjänstlivet: vid församlingens sammankallande, vid altartjänsten, vid mässan, vid nattvarden, vid giftermål, vid dop och jordfästning.

Att vi äro hänvisade till att uttala oss så vagt om takryttaren beror på att materialet är så definitivt destruerat. Det finns inga takryttare från gammal tid kvar. Väder och vind och andra nedbrytande krafter har arbetat med hundra procentig framgång: på norra mälärstranden finns, det må ännu en gång understrykas,

inte längre någon takryttare att studera. Mer än troligt är att det är berörda omständighet som gjort att takryttaren med dess många problem hittills gått fri från konst- och kulturhistorisk debatt.

När det gäller en undersökning av takryttare på svenskt område finns, lyckligt nog, ett antal avbildningar att falla tillbaka på. Lämpligt har varit att i första hand gå till tecknare, som haft som *direkt* mål att avrita kyrkor. Det är dessas alster, som i huvudsak ligger till grund för föreliggande studie. Nämnade bildserier sträcka sig över ett större fält än norra mälstraranden, men jag har nu i första omgången uppehållit mig vid teckningarna härifrån.

Landskyrkorna

Vad gäller landskyrkorna på norra mälstraranden står oss tillbuds ett antal serier teckningar, som utförts av personer, vars direkta uppgift varit att från verkligheten ute i fältet avrita kyrkorna. Det är bildserier av JOH. H. RHEZELIUS, JOH. HADORPH, JOH. PERINGSKIÖLD och OLOF GRAU, omspännande tiden 1630-talet till 1750-talet.

De kyrkbilder med för vårt ämne givande innehåll, som återfinns i de fyra huvudserierna, kunna kompletteras med enstaka bilder från äldre och yngre tid, bl. a. på äldre lantmäterikartor.

Till den anförda gruppen kyrkotecknare må tilläggas ERIK DAHLBERG, som visserligen icke haft kyrkor som specialitet men alltemellan återger sådana i sina vyer. Fullständighet kan det aldrig bli tal om så länge många källor, hur önskvärda de än äro att medtaga i »rannsakingen», äro alltför tidskrävande att uppspåra.

För norra mälstraranden gäller vad rör landskyrkorna:

RHEZELIUS avbildar med takryttare följande kyrkor: Estuna, Funbo, Tegelsmora, Tensta, Tolfta, Vendel, Västland	7 (7)
HADORPH: Funbo, Giresta, Lagga, Sala lands(?), Skuttunge, Tensta, Tolfta, Vendel, Västland, Åkerby, Ärentuna, Östervåla	12 (7)
PERINGSKIÖLD: Funbo, Skuttunge, Tensta, Tolfta, Vendel, Västland	6

DAHLBERG: Ängsö	1	(1)
GRAU: Norrby, Tegelsmora, Tensta, Tolfta, Vendel, Östervåla	6	(1)
	<hr/>	
	Summa 32	(16)

Rhezelius utförde sina teckningar fr. o. m. år 1635, Hadorph lät utföra sina 1676–86, Peringskiöld sina på 1680-talet, Dahlberg sina från 1660-talet till 1680-talet och Grau sina 1748 (Uppland) och 1754 (Västmanland).

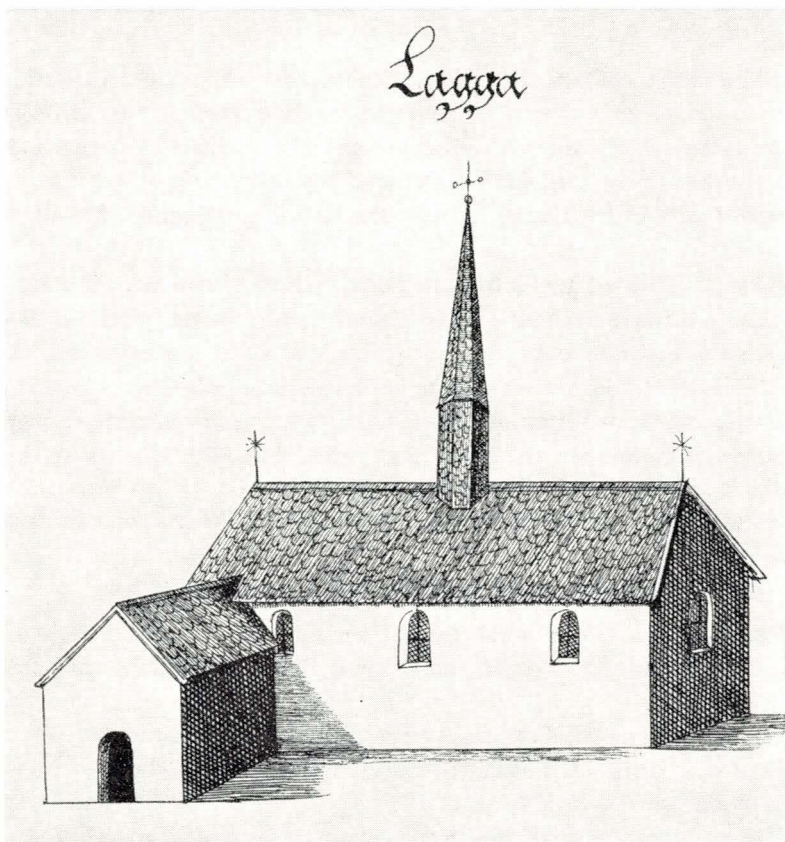

Bild 10. Lagga kyrka. Hadorph, 1684.

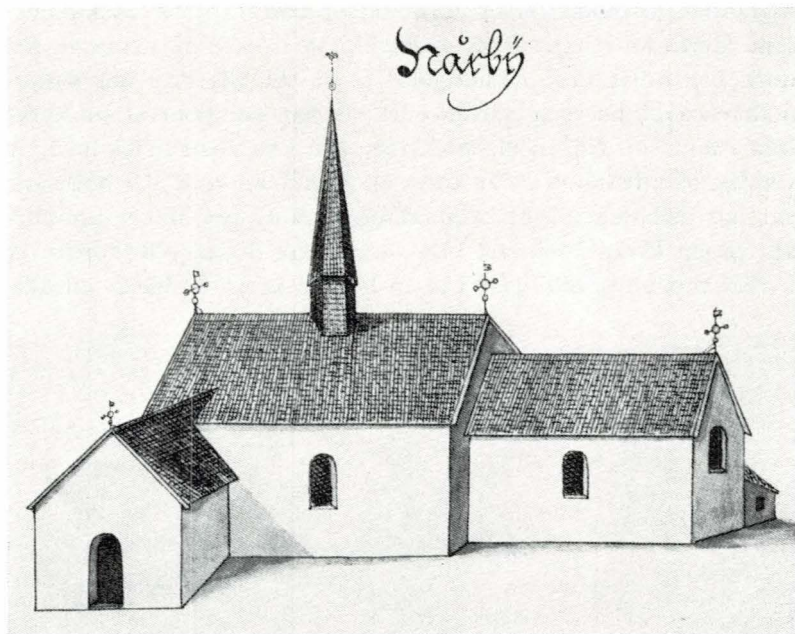

Bild 11. Sala landsförsamlings kyrka(?), Hadorph, 1685.

Antalet avbildade kyrkor med takryttare blir, om dubblingarna reduceras, 16. Läggs härtill en på en lantmäterikarta från 1684 återgiven bild av Järlåsa träkyrka med takryttare blir antalet 17. Intressant är att konstatera att alla de fyra huvudtecknarna har med Tensta, Tolfta och Vendel i sina serier, tre Funbo. I föreliggande studie återges Rhezelius', Hadorphs och Graus serier i deras helhet, bilderna 1–26. Då för Peringskiölds teckningar gäller att de äro starkt beroende av Hadorphs ha de här icke medtagits. Rhezelius' och Hadorphs ritningar förvaras i Kungl. Biblioteket, Stockholm, så ock Peringskiölds. Graus teckningar 1748 finnas i Västerås läroverks bibliotek. Rhezelius', Hadorphs och Graus kyrkoteckningar från Uppland och Västmanland ha systematiskt utgivits.

Ännu en källa, värd att ta med i en undersökning av lands-

kyrkornas utseende under medeltiden, kan vara de kyrkbilder, som återfinns i 1400-talets kalkmålningar. Sådant material får dock behandlas med försiktighet, ty vi vet alls icke om kyrkomålaren avbildat verkligheten eller om han komponerat sin kyrkbild i fantasin. Någon målad kyrka, som kan identifieras med en verklig, lokalbestämd sådan finns ej. Men ändå synes det mig vara värt att diskutera några kalkmålningkyrkor. Jag tänker framförallt på en kyrka i motivet »De tacksamma döda» i Biskopskulla kyrkas vapenhus, bild 32. Vi se en högrest kyrka, krönt av en lika

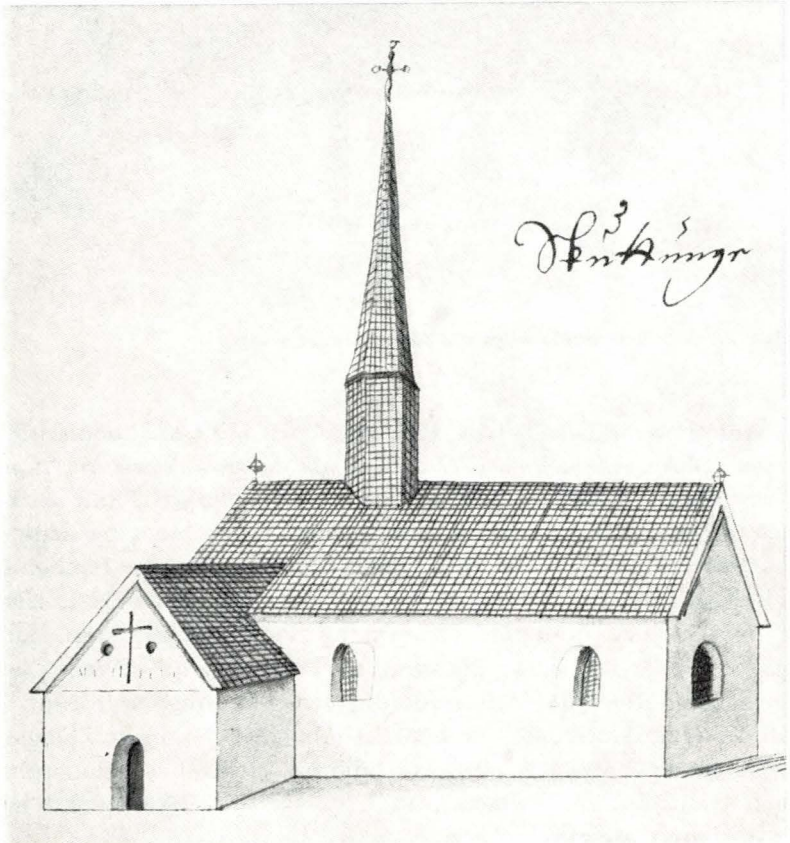
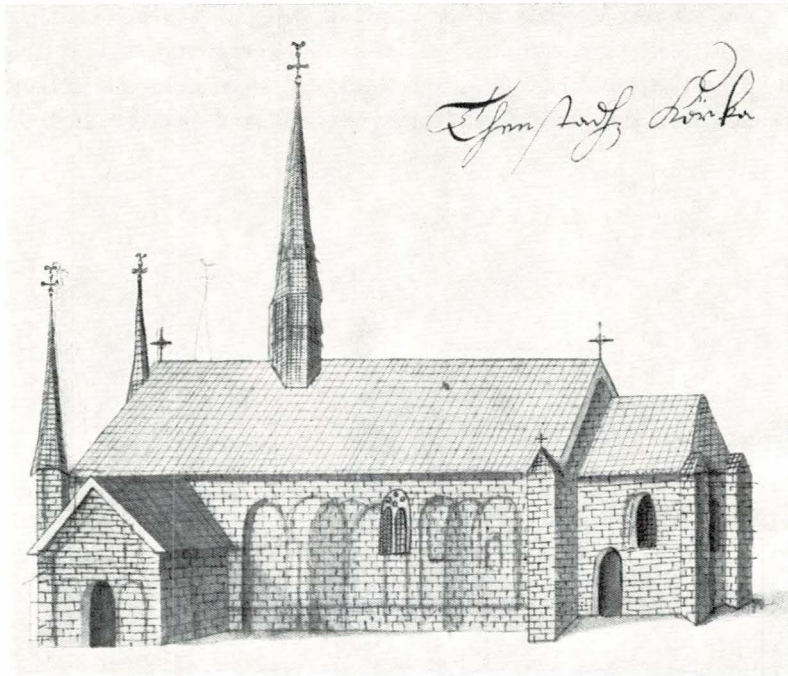

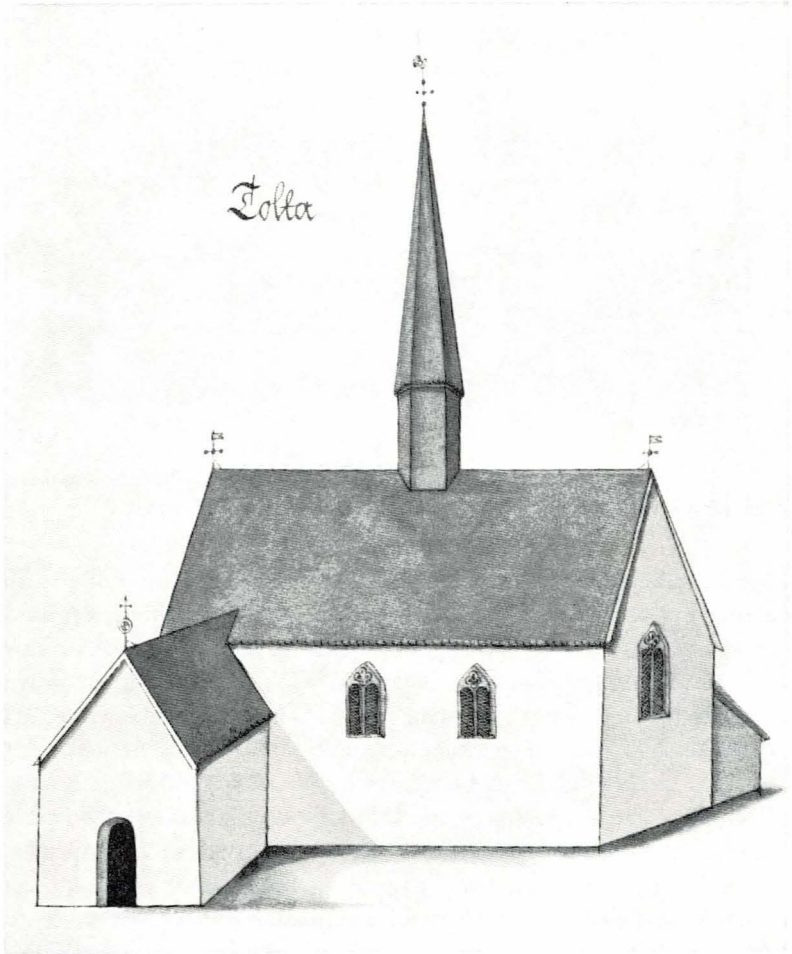
Bild 12. Skuttunge kyrka. Hadorph, 1676–1680.

Bild 13. Tensta kyrka. Hadorph, 1680. Märk västgavelns hörnkontreforter, vilka tillsammans med takryttaren bildar ett arkitektoniskt trel.

högre takryttare. Innanför bogårdsmuren stiga de döda upp ur sina gravar. Man har en stark känsla av att kyrkomålaren återger en miljö, som är verklighetstrovärdig. I Rasbo kyrkas valv håller en kvinna i handen en takryttarkyrka, bild 33. För att pröva trovärdigheten hos kyrkbilderna med takryttare kan det vara värt att undersöka hur en kyrkomålare avbildar en kyrka med västtorn. En sådan bild finns bland Rö kyrkas kalkmålningar. Kyrkobyggnaden har ett resligt torn, krönt av en lika reslig tornspira. Viktigt att konstatera är att i en sådan kyrkvariant kyrkomålaren återgivit sin kyrka med trovärdiga drag. Det stöder en förmodan att ett visst sanningsvärde ligger i åtminstone en del målade kyrkbilder med takryttare; målaren har återgivit en kyrka sådan han i verkligheten såg den.

Beträffande Vendels kyrka anför kyrkans beskrivare, Henrik Alm, att i kyrkans västparti, på östra trappväggen, finns återgiven en takryttare, placerad nära en »muraren», som håller ett ölkrus. Scenen med takryttaren och »muraren» tolkas som den stund, då

Bild 14. Tolfta kyrka. Hadorph, 1683.

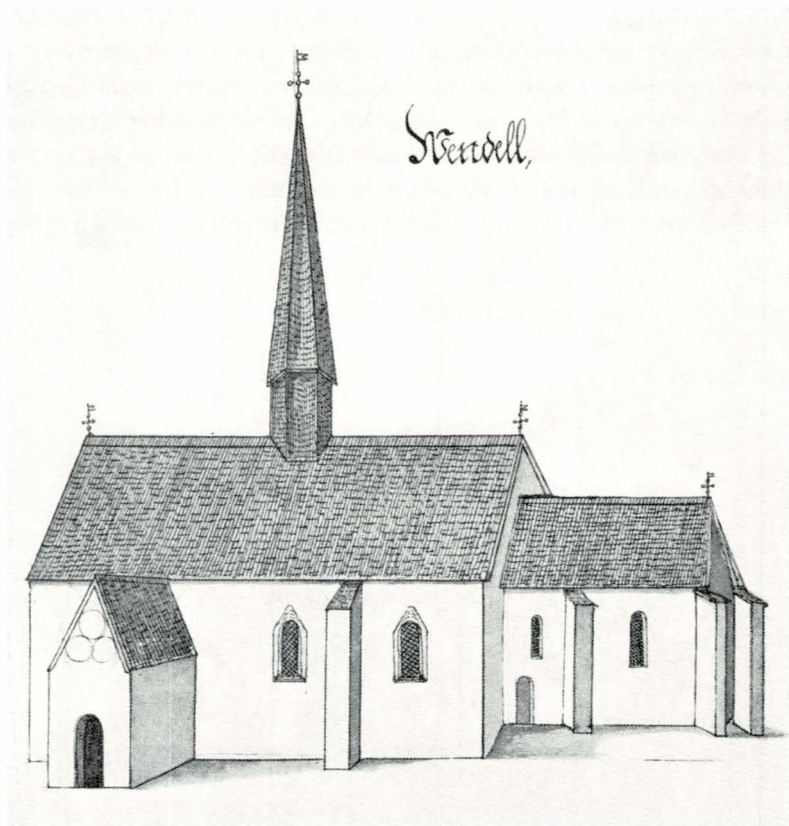
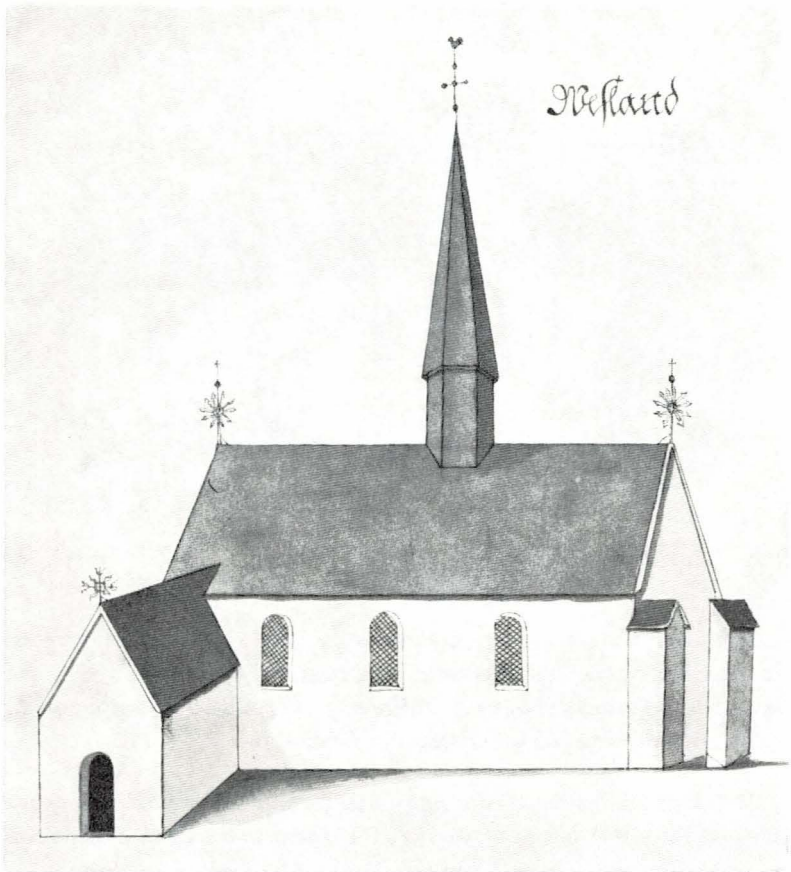

Bild 15. Vendels kyrka. Hadorph, 1683.

takryttaren och samtidigt kyrkans nya valv firas efter färdigställandet. Detta skulle ha kunnat äga rum vid tiden omkring 1451, året för Johannes Iwans målningars tillkomst. Tolkningen får gälla för vad den är, en intressant förmodan.

Det kan nu vara på sin plats att föra in i bilden den kyrka, som på flera sätt betytt så mycket för norra mälarstrandens gotiska landskyrkor, nämligen Uppsala domkyrka. Helt naturligt är att det gotiska konstområdets huvudbyggnad med dess rika och kva-

lificerade byggnadshytta under hela byggnadstiden, i synnerhet under 1300- och 1400-talen, haft betydelse för landskyrkornas utformning, både i princip och i detalj. Från takryttarproblemets sida är det ägnat att bereda oss glädje att vi på säker dokumentarisk grund kan fastställa att domkyrkan 1441 fick en takryttare. Den var, som sig bör, anlagd över korsmitten, varvid den kom att stå som en symboliserande överbyggnad över den plats i kyrkan,

Bild 16. Västlands kyrka. Hadorph, 1683.

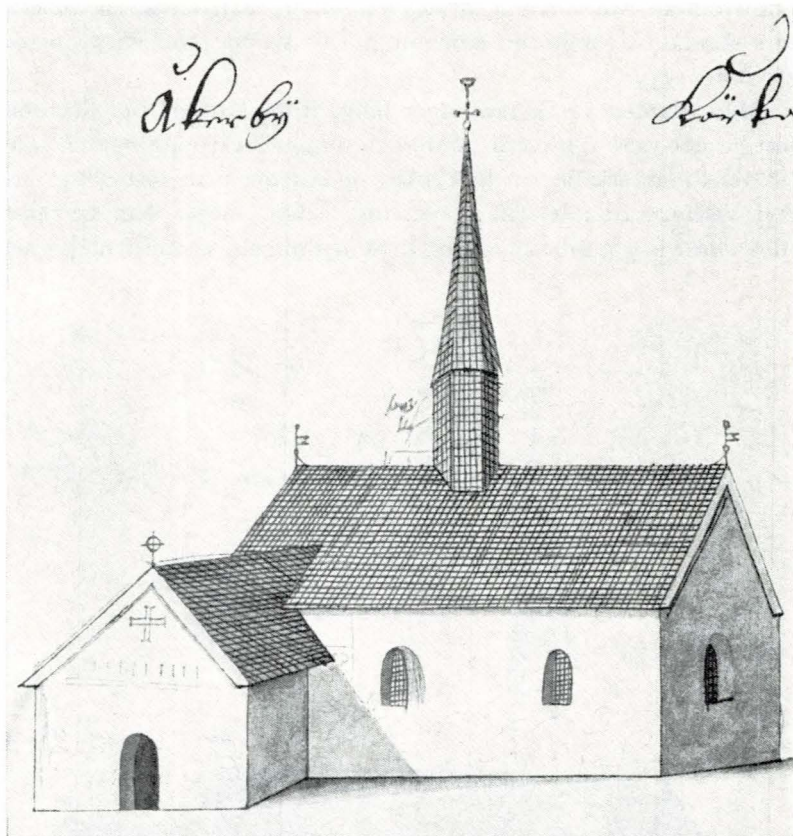

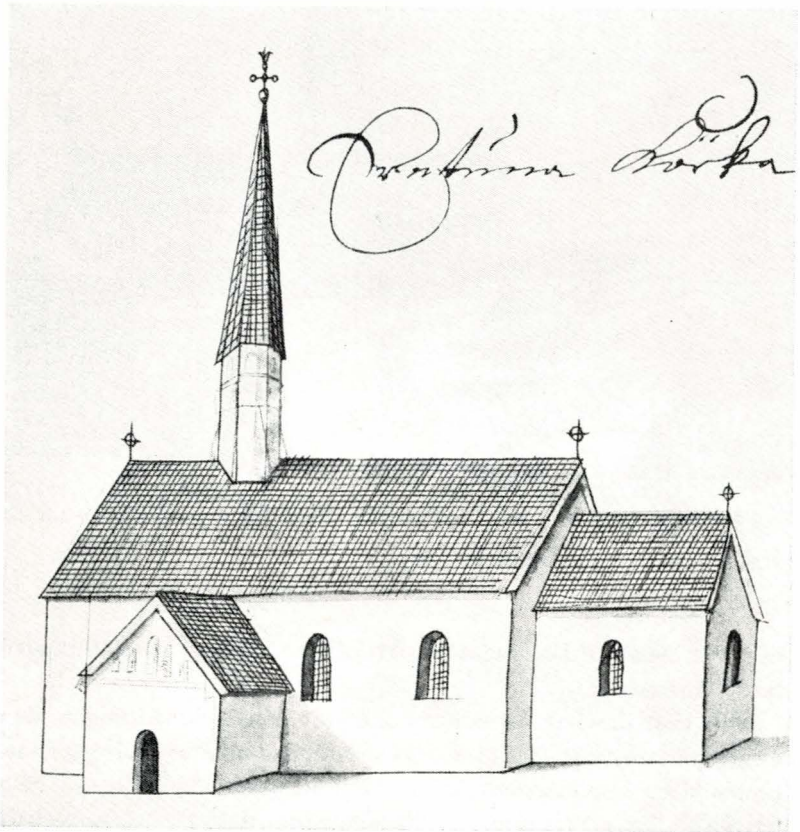
Bild 17. Åkerby kyrka. Hadorph, 1685.

där de svenska konungarnas kröningar enligt Upplandslagen skulle äga rum.

Helt visst innebar det stora mödor för domkyrkoledningen, den som hade ansvaret för det dryga och kostsamma kyrkobygget, att få den stora byggnadskroppen uppmurad och taktäckt även i västpartierna. År 1431 torde man äntligen nått det eftersträfvärda målet. Att med ens bygga några västtorn var alls icke att tänka på. Det var ett fruktansvärt drygt arbete ändå att resa den väldiga

västfronten. Ännu några år tog det innan man ansåg sig mogen att skrida till högtidlig invigning. Det skedde tredjedag pingst (7 juni) 1435.

Men därmed var kyrkobygget långt ifrån färdigt. Det återstod att ge det yttre önskvärd pompös resning. Förkroppningar i västvalvens murverk får sin förklaring endast om man förutsätter att två västtorn från början planerades. Likaså måste man betrakta det som i hög grad rimligt att kyrkoledningen, så snart möjlighet

Bild 18. Ärentuna kyrka. Hadorph, 1680. Märk antydningarna till gluggar i ryttarens basdel.

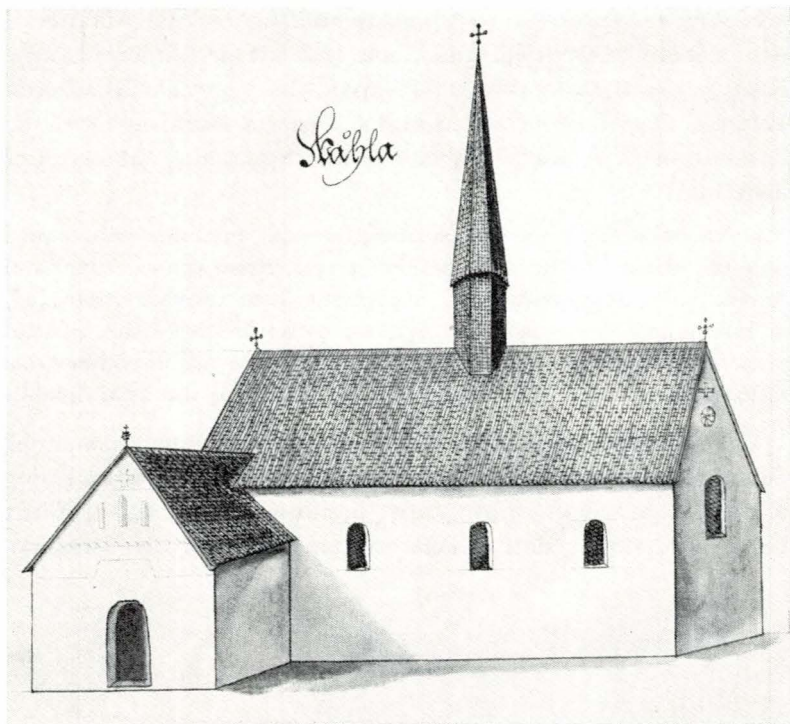

Bild 19. Östervåla kyrka. Hadorph, 1685.

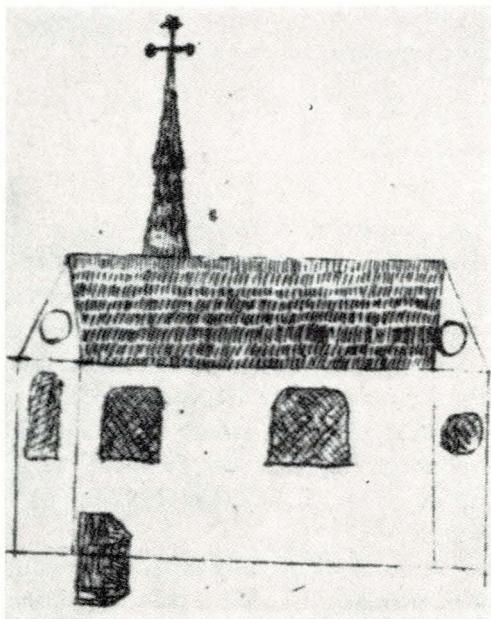
så erbjöds, avsåg att förse korsmitten, domkyrkans »origo» och kröningsrum, med en pregnant tornbyggnad. Man synes ha gått så tillväga att man först uppbyggde detta mitre torn, snarast en takryttare, åren strax efter 1435 — först därefter som slutetapp de stora västtornen. Då allt tyder på att nämnda torn tillhör tiden efter 1450 och väl togo ett tjugotal år att färdigställa, nödgas vi räkna med att det slutliga färdigställandet kunde ske tidigast på 1470-talet. Till ärendet hör att vi icke har den ringaste vetenskap om tornavtäckningarnas form under de mäktiga tornkropparnas ungdomsår.

Men vi måste ägna oss åt domkyrkans takryttare. Kännedom om densamma ha vi vunnit genom CARL M. KJELLBERGS (1895)

och STEFAN SÖDERLINDS (1956) förtjänstfulla forskningsinsatser. I den medeltida skriftliga källa, som ger oss de värdefulla upplysningarna, säges att takryttaren uppfördes 1441 men redan efter kort tid, 1447, förstördes i en brand. Den i Riksarkivet förvarade handlingen (A 8, fol. 2 r.) ger följande upplysning (anfört efter Söderlind):

»Item turris super medium ecclesie, que fuit fabricata eodem anno quo monstrancia, videlicet anno Dominj 1441, habet laminas cupreas in summa xii¹/₂ skippondh et vj markpundh item carpentatorib[u]s[et?] architectis pro precio lab[oris in?] turre dabantur 50 marche; *därefter fortsättning med ett senare tillägg*: hec turris post per incendium cum tecto ecclesie combusta est anno Dominj Mccccxlvj die beati Eskilli.»

Vad som här meddelas är, schematiskt sett, och som nyss antyd- des, att en takryttare restes först sex år efter domkyrkans invigning och redan sex år efter byggandet brann ner. Man vet ej säkert om ny takryttare genast tillkom som ersättning för den förstörda,

Bild 20. Järlåsa trä-
kyrka. Lantmäterikarta,
1684.

visst är dock, enligt anförda utredning, att en takryttare omnämns i de senare räkenskaperna från 1533–1536. I 1574 års planerade byggnadsarbeten nämns virke för tre torn, sannolikt till spiror för västtornen och för en takryttare. I ett brev av 28 febr. 1578 förklarade konung Johan III att han ville ha ett torn, väl en takryttare, upprest på domkyrkan.

Till slut må anföras att hösten 1585 ett stort torn skulle byggas på domkyrkan. De tornspiror och den takryttare, som vi se på 1600-talets bilder av Uppsala domkyrka, bild 30, härröra från det tornbygge, som Gerard de Besche fick i uppdrag att utföra genom kungligt brev av 13 dec. 1613. Å bild 27 återges domkyrkans tänkta utseende på 1440-talet.

Sammanfatta vi vad de berörda bildserierna och enstaka bilderna ge, kartan, bild 31, må konstateras att resultatet blir, med hänsyn till medeltidskyrkornas stora antal, trots allt skäligen mager. Den grund, på vilken vi äro hänvisade att stå för att bedöma frekvensen av takryttare inom vårt konstområde i äldre tid, blir långt ifrån bärig. Om man vill hävda att takryttaren varit obligatorisk hos alla tornlösa landskyrkor på norra mälärstranden under medeltiden, måste materialet i hög grad berikas.

Men om man ändå, till slut, känner sig manad att hävda »obligatoriet», hur skall läget med de få identifieringarna bedömas? En förklaring är att när kyrktecknarna börjar sitt arbete några decennier in på 1600-talet, finns mycket få takryttare att avbilda. Övervägande delen kyrkor stå utan takryttare. Frågan blir: har huvudparten av de medeltida kyrkorna icke haft takryttare eller har förintelsen satt in redan på 1500- och 1600-talen? Vi vet tyvärr ännu ej säkert vad vi skall svara. Vi få nöja oss med att konstatera att under 1600-talet endast få landskyrkor ha takryttare. Tänker vi oss att de takryttarfria kyrkorna haft takryttare i ett tidigare skede, måste tanken tillsvidare stanna vid en förmodan.

Avbildningar i all ära, hur lyckligt vore det ändå icke att kunna besöka någon eller några kyrkor inom vårt aktuella konstområde, som gömmer påtagliga bevis för att de en gång haft takryttare. Vår önskan blir inte utan gensvar. Åtminstone tre kyrkor bevara

ännu rester av sina takryttare. Det är *Tegelsmora*, *Tensta* och *Vendel*, samtliga avbildade med takryttare av Rhezelius redan vid mitten av 1630-talet. Resterna utgöras av uppe på valven vilande bjälkkonstruktioner, en gång baspartier för takryttarna.

I samtliga tre fall består, närmare bestämt, underlaget av en syllkonstruktion av bjälkar, vari stående stolpar är försänkta. Stolparna är stagade av en, oftast oregelbunden, sned försträvning. Syllkonstruktionen är i *Tegelsmora*, bilderna 34, 35, kvadratisk med i sexkant stående stolpar, i *Vendel*, bilderna 39, 40, sexkantig med i hörnen stående stolpar och i *Tensta*, bilderna 36–38, dubbel, dvs. en rektangulär, undre konstruktion med i sexkant stående stolpar och en sexkantig, övre konstruktion med i hörnen stående stolpar.

Takryttarbasen ligger i *Tegelsmora* med centrum vid pass 12,5 m väster om kyrkans östgavel, dvs. över den mellersta travén, något V om kyrkans mitt. Den ligger i *Vendel* omkring 14 m öster om kyrkans västgavel, över den mellersta travén i långhuset, något Ö om långhusets mitt. I *Tensta* ligger den drygt 7 m öster om kyrkans västgavel, mellan långhusets första och andra travéer från väster räknat.

Takryttaren i *Tegelsmora* har sina sidor tvärs över takåsen parallella med öst- och västgavlarna samt hörn mot kyrkans långsidor. Den har i *Vendel* sidor parallella med kyrkans långmurar samt hörn vid takåsen mot öst- och västgavlarna. I *Tensta* har den sidor parallella med långhusmurarna och hörn vid takåsen mot öst- och västgavlarna (gäller både undre och övre konstruktionerna). I samtliga fall vilar ryttaren på ett underlag av på tvären (i N–S) stående bockar av bjälkar på ben. I *Tensta*, med den dubbla syllkonstruktionen, är även bockkonstruktionen dubbel.

Av de beskrivna kyrkorna är *Tegelsmora* den yngsta. Den torde ha byggts under 1400-talets tredje fjärdedel. Valven byggdes med ens. *Tegelsmora* kyrka med dess rika gavelblindingar helt orörda och gråstensväggarna aldrig överputsade gäller för att vara den bäst bevarade upplandskyrkan från medeltiden. Takryttaren, bild 35, har rest sig över kyrkans mittparti. Ryttarens sexkantiga

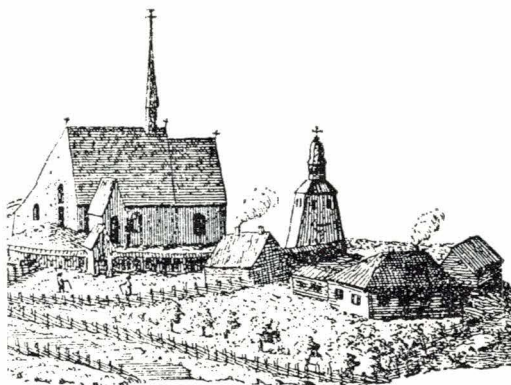

Bild 21. Norrby kyrka.
Grau, 1754.

NORRBY KYRKA.

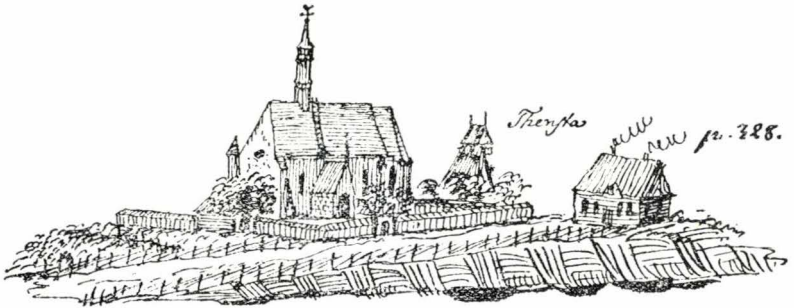
underdel ovan takåsen har haft en bredd av 2,5 m. Underdelens västra och östra väggar ha stått vinkelräta mot takåsen.

Tensta är den äldsta av de tre kyrkorna. Den uppfördes under 1200-talets sista fjärdedel och täcktes av tunnvalv av trä både över långhus och kor, långhusvalvet utan profil, korvalvet med klöverbladsprofil. De ännu bevarade valven slogos sannolikt på 1430-talet, ty kalkmålningarna, utförda av Johannes Rosenrod, äro daterade 1437. Takryttaren, bild 38, har haft ett markant västerläge, möjligen för att betona västpartiets nära anknytning till patronus,

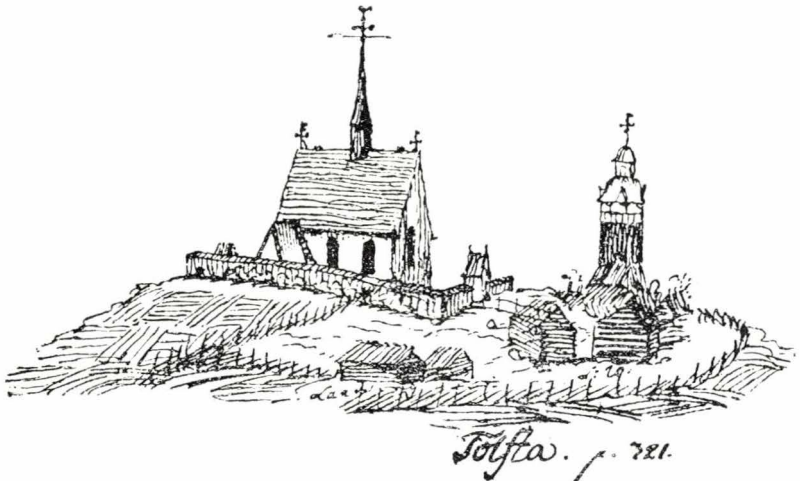
Tegelsmora. pag. 342.

Bild 22. Tegelsmora kyrka. Grau, 1748.

Bild 23. Tensta kyrka. Grau, 1748. På originalbilden har en ryttare felaktigt tecknats även över långhusets östparti. Denna har på ovanstående bild avlägsnats.

herren till Salsta, och hans plats i kyrkan. Takryttarhusen, det äldre med en bredd av vid pass 2,9 m och det yngre med en bredd av omkr. 3,6 m (båda sexkantiga), har haft öst- och västsidorna vinkelräta mot och nord- och sydsidorna parallella med takkammen, den form som tvevelsutan varit den vanligaste på norra

Bild 24. Tolfta kyrka. Grau, 1748.

Bild 25. Vendels kyrka. Grau, 1748.

mälarstrandens takryttare. De bevarade basresterna i Tensta med dess två skikt tyda på att en äldre takryttare avlösts av en yngre.

Vendels kyrkas invigning förlägges på dokumentär grund till 1311. Den var redan då en av norra mälarstrandens ståtligaste landskyrkor. Liksom i Tensta är dess material tegel på gråstensgrund. Medan långhuset övertäcktes av ett profillöst trätunnvalv, täcktes koret av det ännu bevarade kryssade ribbtegelvalvet. Långhusets nuvarande tegelribbvalv slogs senast omkring 1450, ty Johannes Iwans kalkmålningar äro, som ovan redan antytts, daterade 1451. Takryttaren har haft mittläge på långhuset. Dess bredd har varit 2,8 m och dess sexkantsidor har haft samma orientering som tenstaryttarens.

Bild 26. Östervåla kyrka. Grau, 1754.

Bild 27. Uppsala domkyrka från söder, 1440-talet. Rekonstruktionsförsök av förf.

Framhållas må att någon slutgiltig inventering av norra mälardalens landskyrkor med avseende på förekomst av basdelar till forna takryttare ännu icke utförts. En sådan kan väntas ge ytterligare material. Till slut uttalas att dateringar av takryttarbaserna tills vidare får anstå.

När man granskar de avbildade takryttarnas arkitektoniska former finner man snart att de äro nog så likartade. Den gotiska resningen återkommer hos alla, de flesta uppbygga sig i »bashus» och »spiral», så gott som konsekvent sexkantiga. Ibland ser man en profilerad övergång mellan bashuset och spiran, bestående av krönande spetsgavlar över varje fas. Man kan i några fall se »ljudduggar» i bashusen, ett vittnesbörd om att ryttaren uppburit klockor.

Då takryttarnas arkitektur icke längre kan studeras, möter stora svårigheter att konsthistoriskt bedöma deras former. Andra bevarade föremål av med takryttaren besläktad arkitektonisk resning

äro därför välkomna i debatten. Jag tänker särskilt på några krön från ännu bevarade sakramentshus. Delar av ett sådant återgår på ett från Roslags-Bro kyrka. Det beskrivs av Ingeborg Wilcke-Lindqvist i årsboken *Uppland* 1940. Se rekonstruktionsritningen där å sid. 11, utförd av Iwar Anderson. Slående likhet mellan sakramentshuset och en normaltakryttare föreligger. Jämför exempelvis sakramentshuset i Roslags-Bro med takryttaren på Stockholms svartbrödrakyrka, i denna studie återgiven å bild 42.

Sakramentshuset i Roslags-Bro dateras av Ingeborg Wilcke-Lindqvist till 1200-talets slut eller 1300-talet. Hon tänker sig att det en gång, i anseende till dess höjd om vid pass 5 m, möjligen kommit från den »ecclesia lignea», som anlades på Domberget i Uppsala 1290 som provisorisk domkyrka innan den stora domkyrkans högkor ännu stod färdigt för gudstjänst. Sakraments-

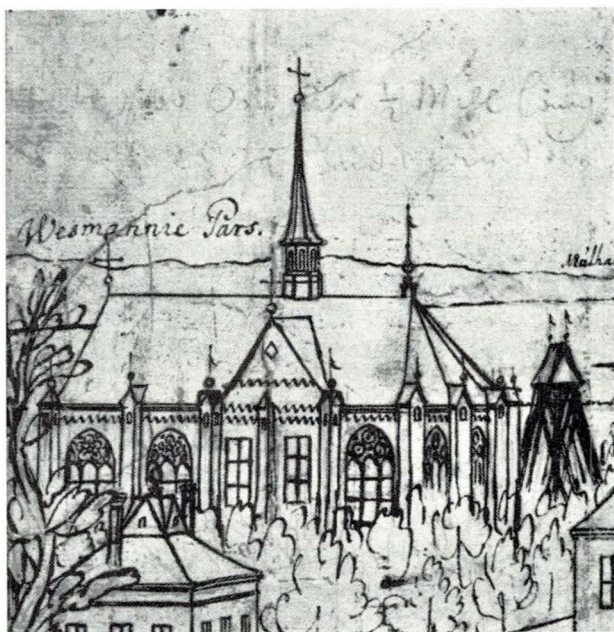

Bild 28. Ängsö kyrka från söder, enligt Erik Dahlbergs förlageteckning till gravyr för Sveciaverket, omkring 1680. Kungl. Bibl.

husets betydelse för takryttarens formhistoriska bestämning består däri att detsamma visar att *känslan* för den art av gotisk resning det representerar var förhanden i vårt konstområde vid tiden omkring 1300.

De bildserier av takryttarkyrkor, som i föreliggande studie återgivits, kunna ses som kriterier för att ett antal landskyrkor på norra mäljarstranden under 1600- och 1700-talen haft takryttare. Hur intressanta nämnda århundraden än är kyrkoarkitekturhistoriskt sett är det dock, då det gäller våra landskyrkor, till medeltiden vår heta åstundan står. Vi vill gärna söka bevisen för att till medeltidens tornlösa gotiska landskyrka även en takryttare hörde. Nedan lämnas en serie kriterier — av skiftande värde — för att takryttaren, eller känslan för takryttaren och dess former, kan föras ner i medeltiden och vasatiden.

1. Uppsala stads äldsta sigill visar en kyrka, som krönes av tre takryttare. Avbildas i årsboken *Uppland* 1961, pp. 68 och 69. Datering: 1200-talets slut.

2. Från Roslags-Bro kyrka härrör ett sakramentshus, vars arkitektoniska resning starkt överensstämmer med takryttarens former. Avbildning ses i årsboken *Uppland* 1940, p. 11. Datering: 1200-talets slut eller trettonhundratalet. (Liknande takryttarformade sakramentshus eller delar av ett sådant finnas från Överjärna, Södermanland, och från Väte på Gotland, ib. p. 13).

3. Några år efter invigningen 1435 erhåller Uppsala domkyrka en takryttare över korsmitten. Datering på dokumentär grund: 1441.

4. I Vendels kyrkas västparti ses målad en »takryttare», som kan symbolisera att ett taktorn tillkom i samband med slagningen av de sengotiska valven. Kalkmålningen utförd av Johannes Iwan 1451.

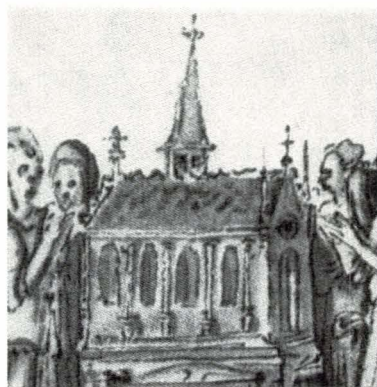
5. Ett antal kyrkor på norra mäljarstranden bevara ännu uppe i valven hål, genom vilka rep löpt till klockan i över kyrkans mitt eller västparti eller kor uppförd klockbock eller takryttare (Norrunda, Funbo, Estuna, Tensta). Datering: 1400-talets mitt eller senare del.

6. Klosterkyrkorna på Stadsholmen i Stockholm återges på den s. k. Vadersolstavlan i Stockholms Storkyrka med resliga takryttare (se nedan). Datering: 1535.

7. Uppsala stads sigill från vasatiden visar en tornförsedd kyrka, över vars mittdel en takryttare reser sig. Sigillet återges i årsboken *Uppland* 1965, p. 60. Datering: omkring 1590.

Ordenskyrkorna

Det ovan nådda antalet för på olika sätt identifierade takryttare på norra mäljarstranden, nära ett 20-tal, ger oss, trots allt, kurage att fortsätta med berörda konstområde och dess gotiska landskyrkors takryttarproblem. Till en början frågar vi då om det inom samma område finns någon annan grupp än landskyrkorna, vars tak en gång krönts av takryttare. Ej svårt är att konstatera att en dylik kyrkgrupp en gång funnits. Det är *ordenskyrkorna*. De arkitektoniskt märkligaste av dem stå lyckligtvis ännu i behåll: cisterciensnunnekyrkan i *Sko*, dominikanmunkkyrkan i *Sigtuna* och franciskanmunkkyrkan i *Stockholm* (Riddarholmskyrkan). Vid de nu nämnda kyrkorna finns visserligen icke, så vitt mig är bekant, några delar av takryttare kvar. Men goda avbildningar finns från 1500- och 1600-talen. Till de nu anförda bevarade ordenskyrkorna kan anföras den sedan länge försvunna dominikankyrkan i *Stockholm*, som även den haft takryttare.

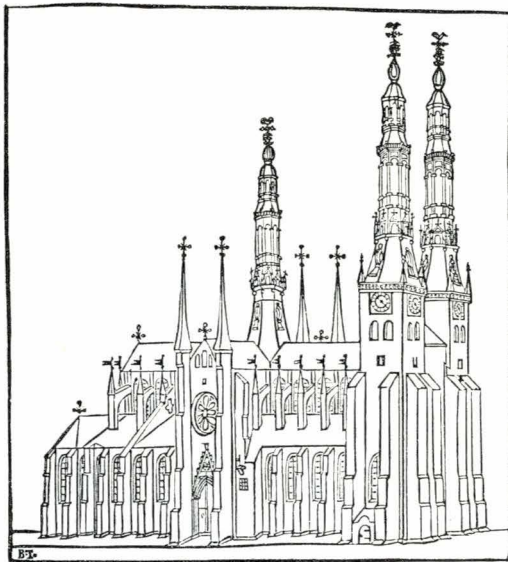

Bild 29. S. Eriks skrin, detalj av teckning till Johan III:s orden Agnus Dei. Efter Torsten Lenk.

Den expressivaste bilden av de två munkkyrkorna i Stockholm, franciskankyrkan på Riddarholmen och svartbrödrakyrkan på Stadsholmen, är den s. k. Vädersolstavlan i Stockholms Storkyrka. Den målades 1535 för att hugfästa minnet av några vädersolar, som då var synliga på stockholmshimlen. Tavlan återger Stadsholmen från öster och bygger på en slags symmetrisk komposition: Storkyrkans torn representerar bildmitten, franciskankyrkans takryttare, t. v., och dominikankyrkans, t. h., utgör balanserande sidostycken. Man får snarast intrycket av att de två ordenskyrkornas takryttare tillsammans med Storkyrkans torn stått dominanta i Stadsholmens bebyggelse. Klosterkyrkorna, sådana de avbildas å Vädersolstavlan, ses å bilderna 41 och 42.

Skoklosters kyrka avbildas av Hadorph 1682, bild 50. På bilden ser man en rikt dimensionerad takryttare i väster, därtill en klockbock, uppsatt närmare kyrktaket mittled. En klockstapel har tidigt funnits på samma plats där den nuvarande står.

Skoklosters kyrka har vid samma tid på 1600-talet blivit föremål för avbildningar. De mest kända är de förlageritningar Erik Dahl-

Bild 30. Uppsala domkyrka från nordväst, enligt Joh. Eenberg, 1704.

Bild 31. Karta över genom avbildning eller bevarade fragment identifierade takryttarkyrkor på norra mälstraranden. Uppsalas centererade läge framgår tydligt. De stigande linjerna sammanbinda klosterplatserna. Som jämförelse anges de tre takryttarkyrkor i Södermanland, som hittills identifierats genom teckningar av J. Perinskiöld, 1680-talet. Ritning av Frymeta Flam.

berg utförde för sticken till det stora Sueciaverket, färdigställt vid 1600-talets slut. Ett femtal gånger är klosterkyrkan avbildad på Dahlberg-teckningarna, vid alla tillfällen från samma håll, från sydöst. Man ser över kyrkans västparti en takryttare med kraftig

Bild 32. Kyrka med takryttare, målad i Biskopskullas kyrkas vapenhus, 1450-talet. Motivet är »De tacksamma döda». Foto av Erik Strand, Östhammar, 1959.

basdel. Man kan förmoda att takryttaren består av ett klockhus, måhända arrangerat i anslutning till cisterciensordens byggnadsregler, som, varom mera nedan, avvisade västtorn men ej motsatte sig klocktorn ovan kyrktaket.

En utformning hos Sko klosterkyrkas västparti kan möjligen ses som tecken för att just häröver rest sig en uppbyggnad, som krävt stabilitet. Västpartiet är icke utbildat som ett valvfack på övligt sätt utan består av en endast hälften så bred valvkonstruktion, supplerad av både inre och yttre stödmurar, bild 52. Konstruktionen kan återgå på en önskan att häröver resa en klockryttare eller liknande. Att en dylik »förkroppad» västkonstruktion anlagts såsom en substruktion till tornöverbyggnad ses hos Skänninge stadskyrka, bild 53.

I sin studie »Ritus cisterciensis», 1964, anför HILDING JOHANSSON att cisterciensordens kyrkor saknade torn. Det finns fall, fortsätter han, då generalkapitlet beordrat rivning av redan uppförda

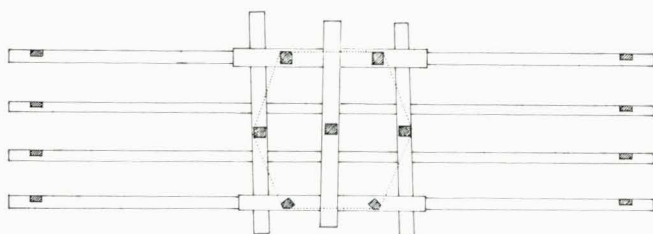
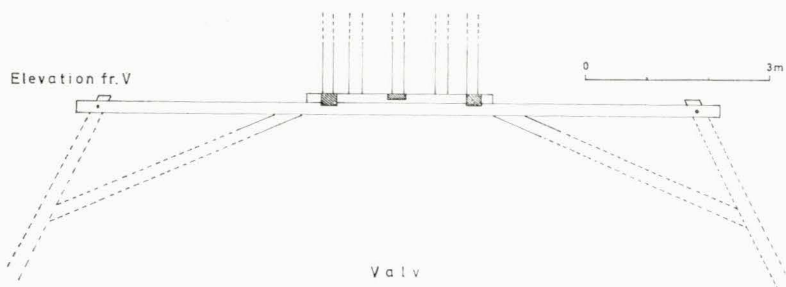
torn. Över korsmitten uppfördes i stället en takryttare av måttlig höjd och av trä. Sten fick ej användas. Förbudet mot torn hängde samman med att kyrkan ej hade behov av stora klockor; ringningarna hade ju ej till uppgift att samla en större sockenmenighet utan endast konventet. För klockornas storlek och användning fanns noggranna anvisningar. I takryttaren hängde en eller två klockor. Ringning skedde medelst rep, som hängde ner vid korsmitten, och utfördes av sakristanen eller klockaren. Generalkapitlet fastställde 1157 storklockans vikt till högst 500 pund (omkring 175 kg).

Dominikankyrkan i Sigtuna avbildas ett flertal gånger på 1600-talet, av Hadorph 1682, bild 49. En av Dahlbergs förlageritningar visar en reslig takryttare över kyrktaket, bild 48. Kyrkan med dess takryttare ses även på Gripenhjelm's målarkarta från 1688.

Genom byggnadsarkeologisk undersökning 1962 har planen på franciskankyrkan i *Uppsala* klarlagts. En säregen detalj i ruinen

Bild 33. Kvinna hållande kyrka med takryttare. Kalkmålning i Rasbo kyrkas valv, 1460-talet. Foto E. Skirgård, 1966.

Bild 34 a, b. Från Tegelsmora kyrkas valvwind med rester av den en gång här stående takryttaren. Av basstrukturen framgår att basprofilen varit sexkantig och att den haft sådant läge att sexkantens spetsar utgått vinkelrätt från takkammen. Uppmätning och foto av Lars Gezelius, 1966.

är att dess långsträckta kor i sitt västparti haft en extra inställd mur, belägen endast några meter öster om triumfbågen, bild 45. Det förefaller som om den tillagda muren haft en förstärkande uppgift i syfte att motverka sättningar i högmurar och valv i korets västligaste travé. Tänkas kan därtill att extramuren bildat ett fast underlag för en takryttare, som i så fall, analogt med franciskankyrkan i Stockholm, haft sin takryttare rakt över munkorets västligaste travé (MARTIN OLSSON, bild 47).

Där vi kunnat studera ordenskyrkor på norra mäljarstranden

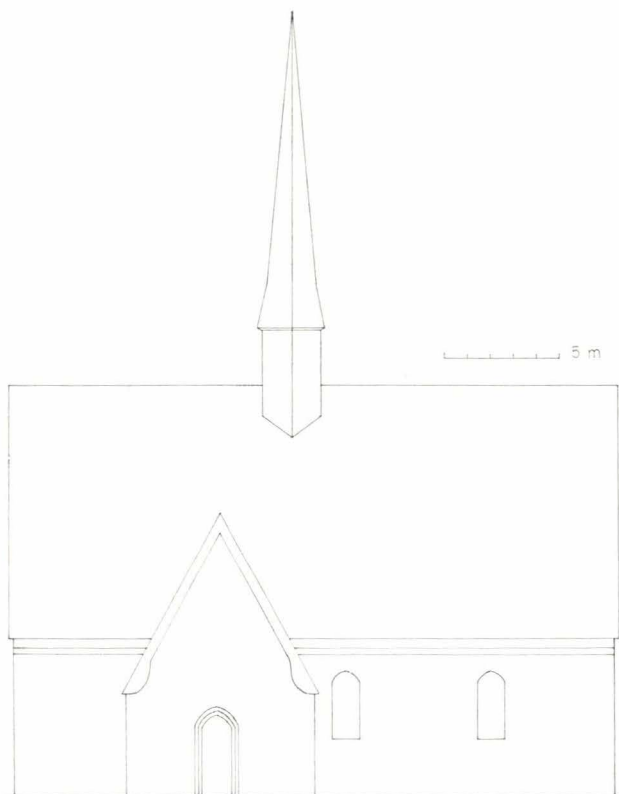
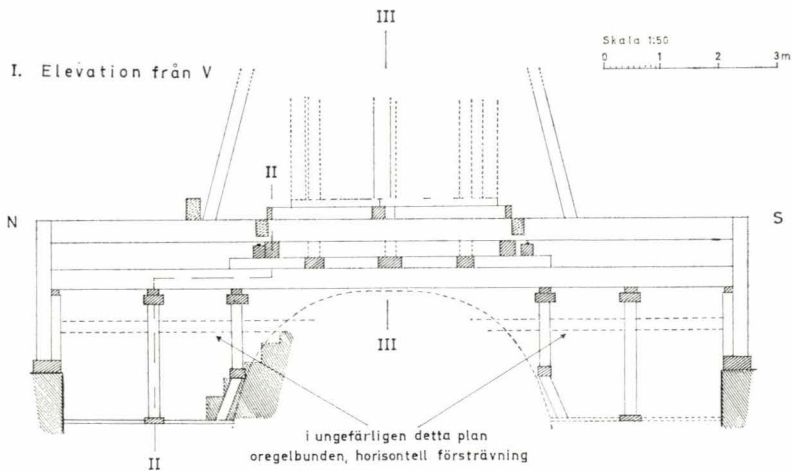
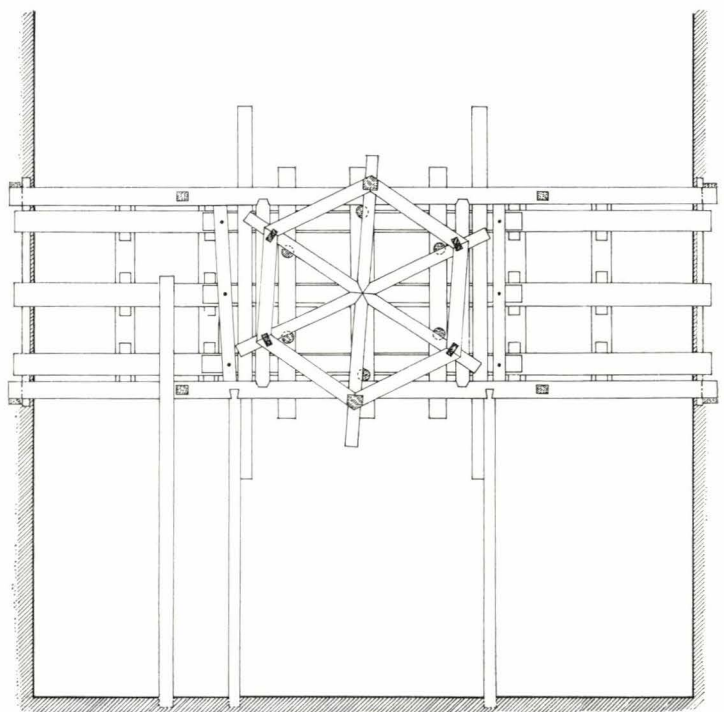

Bild 35. Tegelsmora kyrka, dess sydfasad under takryttartiden. Rekonstruktionsförsök av förf. Ritning av Lars Gezelius, 1966.

a

västgavel

b

0 1 2 3 M

i bild och i »verklighet» ha vi funnit kriterier för att de haft takryttare vid en tidpunkt, som står medeltiden mycket nära. Liknande yttre form delar våra ordenskyrkor med flertalet av ordenskyrkorna ute i Europa. Med cisterciensorden besläktad inställning har av allt att döma tiggardordarna, dominikan- och franciskanordarna, haft.

Bild 37. Tensta kyrka, dess valvind med resterna av de forna takryttarna sedda från öster. Bortre väggen kyrkans västvägg. Foto Lars Gezelius, 1966.

Bild 36 a, b. Tensta kyrka, uppmätning i plan och profil av resterna på valvinden av de forna takryttarna; övre bilden sektion från öster, undre bilden plan. Märk ryttarens närhet till västgaveln. Ritning av Lars Gezelius, 1966.

Landskyrkorna på norra mälärstranden från det gotiska skedet kunde beträffande takryttarresningen liksom i så många andra detaljer ha tagit intryck från ordensarkitekturen. Under den senare cisterciens-tiden och under tiggarmunkstiden, dvs. franciskan- och dominikanrörelsernas skede, 1200- och 1300-talen, kan man förmoda att våra landskyrkor börjat få takryttare. Epoken skulle kunna benämnas inte bara »tornlöstiden» utan även »takryttartiden». Det är först under senmedeltiden, när ordensväsendets dominans avlöses av »borgerligheten», som ett antal stads- och landskyrkor på norra mälärstranden får ordentliga västtorn.

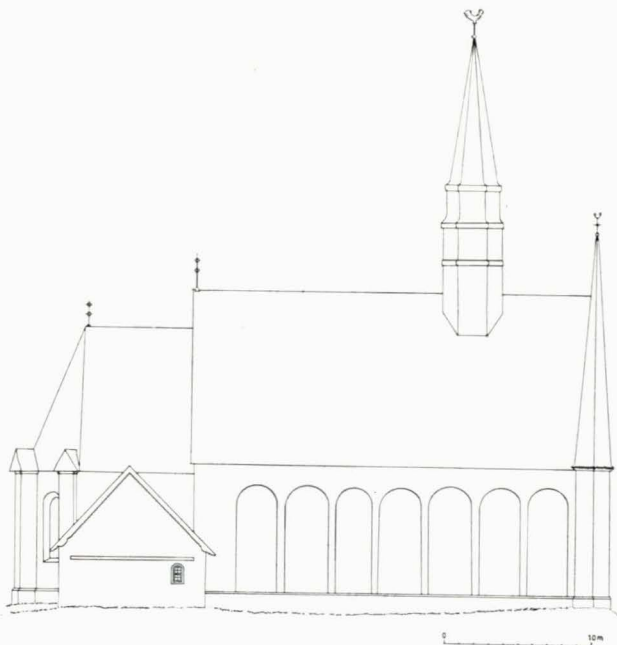
Jag har ingående övervägt vilken plats på norra mälärstranden under medeltiden kan tänkas ha haft de flesta takryttarkyrkorna. Av flera skäl har jag nödgats stanna vid Uppsala.

Av frekvenskartan, bild 31, framgår på ett pregnant sätt vilket centralt läge Uppsala har i förhållande till de konstaterade takryttarkyrkornas utbredning. Man anar att Uppsala i berört hänseende haft betydelse. En genomgång av stadens möjligheter som »takryttarstad» kan därför vara påkallad, även om, tragiskt nog, några säkra resultat, så länge allt material sedan århundraden är utplånat, icke kan nås. Rannsakingen får stanna vid en inventering av »möjligheterna».

Ej få kyrkor och kapell i Uppsala ha haft förutsättningar för takryttarkrön. Först kommer domkyrkan in i bilden. Helt i sin ordning är att en takryttare krönt Uppsala domkyrka under dess tornlösa skede; de två mäktiga västtornen tillkommo först under 1400-talets senare del, troligen under ärkebiskoparna Jöns Bengtsson eller Jakob Ulfsson. Ej oantagligt är att även efter det tornen tillkommit takryttare bibehölls med påföljd att domkyrkan fick tre högresta spiror. Känt är att domkyrkan vid tornspirornas förnyelse i början av 1600-talet försågs med takryttare över korsmitten. Den förstördes vid branden 1702 och domkyrkan stod länge takryttarlös. Men Zettervall lanserade på nytt takryttare; sedan 1893 har Uppsala domkyrka inte bara sina kända torn utan även sin resliga takryttare.

Utänför domkyrkan funnos åtminstone två murkapell, som kan förmodas ha haft takryttare: dels det från 1300-talet härrörande

S:t Eriks kapell vid källan, nu ingående i Domprosthuset, dels S:ta Barbro's kapell på domkyrkans södra sida, vid den plats, där Jakob Ulfssonstatyn nu står. Gå vi utanför domkyrkans närmaste byggnadskrets, finna vi ett antal kyrkor, som högst sannolikt haft takryttare. Först S:t Eriks kyrka på Riddartorget, uppförd på 1300-talet och vars ruin kvarstod ännu några decennier in på 1700-talet; denna kyrka om någon bör ha krönts av takryttare. Nere på S:t Eriks torg, framför nuvarande hotell Gillet, låg Helgeandskyrkan, även den troligen takryttarförsedd. Till slut ha vi på västra sidan Trefaldighetskyrkan, i sina former alltid en trogen avbild av domkyrkan: först takryttare, därefter västtorn. Under 1580-talet uppförde Johan III nere vid S:t Eriks källa ett

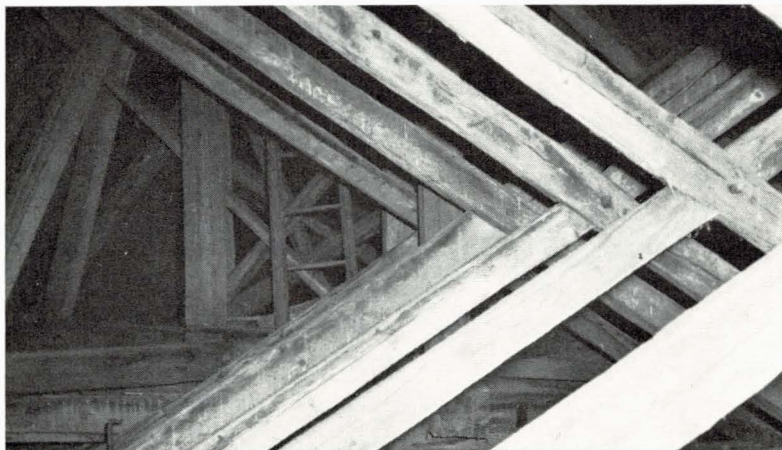

Bild 38. Tensta kyrka från norr med dess takryttare. Ritningsförslag av slottsintendenten Ragnar Jonsson med utgångspunkt från de på kyrkvinden bevarade resterna. Själva takryttarens arkitektur fri komposition.

kapell, i handlingarna benämnt Drottning Gunillas kapell, förmodligen krönt av takryttare. Läger vi härtill det kapell, som Gustav Vasa iordningställde inom borgen Uppsala gård väster om domkyrkan, kan här ytterligare en takryttare tillfogas.

Gå vi över ån ut på östra åstranden, den gamla staden Östra Aros' område, finna vi här ett antal kyrkor, uppförda under 1200- och 1300-talen och därför fallande under takryttarnas produktions-tid. Först franciskankyrkan, vars ruin frilagts inom kvarteret Torget och som på annan plats i vår studie gjorts trolig som takryttarkyrka, bilderna 45 och 46. Vidare S:t Pers kyrka, frilagd inom kv. S:t Per. Den primära kyrkan utgjordes av ett brett långhus, till vilket mot öster fogats ett rakslutet kor, även detta mycket rymligt; kyrkoplanen stämmer nära överens med dominikan-kyrkan i Sigtuna, något som får ses som ett stöd för tanken om takryttarkrön. Även Vårfrukyrkan vid gamla Bredgränden kan ha haft takryttare. Slutligen kan förmodas att kungsgården, belägen vid nuvarande Bredgränd, haft takryttare över sitt kapell.

Räkna vi samman alla de förmodade takryttarna i Uppsala under medeltiden och vasatiden, finna vi att de kunnat vara icke

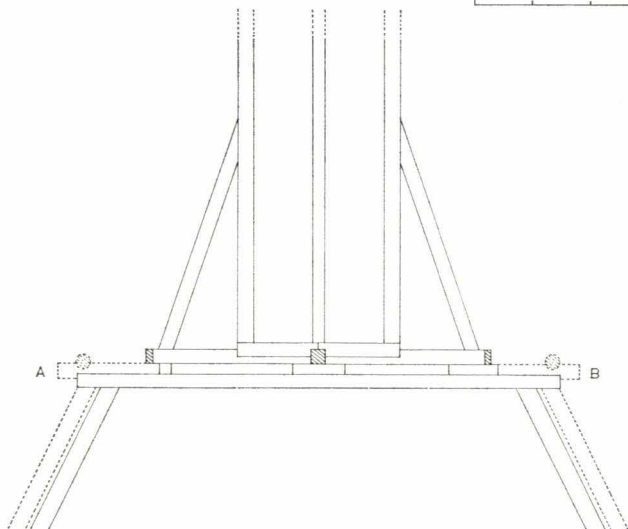
Bild 39. Vendels kyrka, dess valvind med bevarade delar av den forna takryttaren, t. v., sedd mot öster. Foto Lars Gezelius, 1966.

Elevation
sedd från linjen A-B

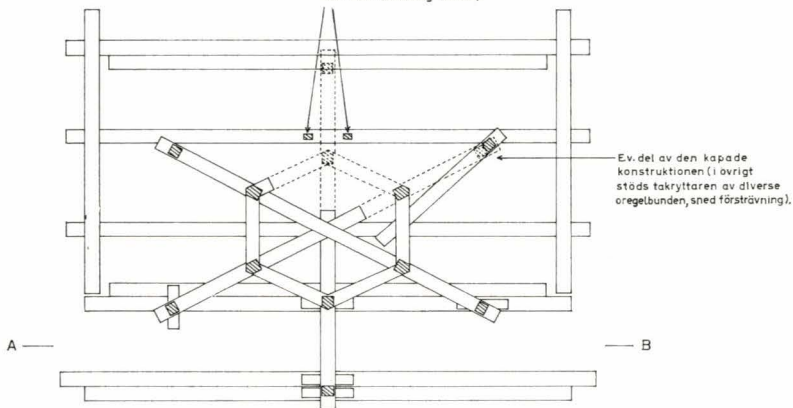
Skala 1:50

0 3m

a

Med 5 resp. N divergerande stråvar
för taket (lutning ca 75°)

b

Bild 40 a, b. Vendels kyrka, dess valvind med de bevarade delarna av den forna takryttaren; övre bilden sektion, undre bilden plan. Uppmätning av Lars Gezelius, 1966.

mindre än ett tiotal. Men det finns tyvärr, det bör uttryckligen understrykas, inga som helst säkra kriterier för de flesta av dem.

När det rör sig om takryttare i Uppsala kan det vara på sin plats att anföra S:t Eriks skrin i Uppsala domkyrka, utfört i form av en rektangulär gotisk kyrka, krönt av en takryttare. Skrinet utfördes på Johan III:s uppdrag av guldsmeden Johannes Rosenfält och stod färdigt omkring 1579. Intressant är att en skiss till S:t Eriks skrin, bild 29, ses å ritningen till Johan III:s orden Agnus Dei. Skissritningen finns numera i Archivo General de Simancas i Madrid. Då det från spansk sida uttalades ett önskemål att få ta del av ordensritningen, efterkom Johan III denna begäran och överlämnade ritningen, för vidare befordran till konung Filip II, till spanska sändebudet kapten Francisco di Eraso, som vistades i Sverige 1578 och 1579 och sistnämnda år återreste till Spanien.

Mycket talar för att våra landskyrkor och stadskyrkor, framförallt under 1200- och 1300-talen, tagit intryck från ordensväsendets kyrkor, i första hand de som tillhört cisterciens-, dominikan- och franciskanordnarna. Den enkla kyrkoplanen, »salen», torde återgå på tiggarmunkarnas enkla och rymliga kyrkorum. Det smälare koret, rymligt även det, kan ha sin förebild i dominikanernas och franciskanernas långsträckta »munkkor». En pregnant detalj hos en stor grupp landskyrkor i Uppland-Västmanland under höggotiken är det sammansatta korfönstret, som tvevelsutan fått sin utformning påverkad av ordenskyrkorna, där tredelat korfönster närmast var obligatoriskt. Kanske vi nu därtill ha skäl till att i våra gotiska landskyrkors takryttare se upprepad en arkitektonisk form, som fått hävd i ordenskyrkorna alltsedan 1100- och 1200-talen.

Det finns mycket som nu tillika talar för att även vår egen svenska orden, birgittinorden, bör föras in i bilden, i synnerhet som impulsgivare för de strama former, som Uppsala domkyrka fick i sitt färdigställande skede under 1400-talets tidigare decennier. Ej mången har gjort klart för sig att Birgittas klosterkyrka i Vadstena invigdes fem år *före* Uppsala domkyrka! Vid denna tid hade Vadstena kloster och Sigtuna dominikankloster

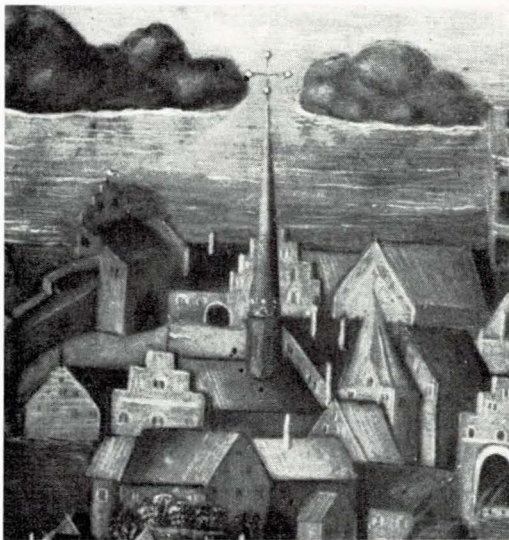
sedan länge haft stor prestige som andliga institutioner i Sverige. Ur arkitektonisk synpunkt hade birgittinorden upptagit de för-
enkla drag, som konsekvent präglat det äldre ordensväsendets kyrkor.

Prövas må till sist under vilka betingelser landskyrkorna och de andra kyrkorna förts in på en dylik utvecklingslinje. Lätt kan det intressanta konstaterandet göras att den högsta kyrkoledningen, enkannerligen ärkebiskoparna i Uppsala och deras närstående kapitulares, ofta stått ordensrörelserna nära. I ärkebiskoparnas rad finna vi redan från början ordensväsendet representerat. Den förste metropoliten av Uppsala, Stefan, var cisterciensmunk från Alvastra. Under 1200-talet blir perioden 1236–1267 belagd med två ärkebiskopar, båda med nära kontakt med dominikan- och franciskanordnarna. Ärkebiskop Jarler (ämbetstid 1236–1255) kan påvisas ha starkt dominikansinne, påtagligt dokumenterat däri att han valde sitt sista vilorum i dominikanernas kyrka i Sigtuna. Efter honom följer Lars (ämbetstid 1255–1267), som var immatrikulerad i franciskanorden. Enligt ärkebiskopskrönikan 1344 fick Lars sin grav hos franciskanerna i Enköping. Ärkebiskop Johannes, tidigare biskop i Åbo, blev 1289 ärkebiskop i Uppsala. Han var dominikan från Sigtuna. Ärkebiskop Petrus Filipsson (ämbetstid 1333–1341) var dominikan. Suppleras förteckningen med andra höga ämbetsmän i Uppsala domkapitel, finna vi ett ej oväsentligt antal kapitulares som stå dominikanorden nära. Domprosten Andreas Andreae (And) arrangerade i Uppsala, i dess Helgeandshus, en »filial» för dominikanerna.

Ärkebiskop Birger Gregersson (ämbetstid 1366–1383) står birgittinorden nära. Ännu märkligare är att vi under de tidigare decennierna på 1400-talet finna en ärkebiskop, som direkt utgår från en orden, nämligen Johan Håkansson (ämbetstid 1421–1432). Han kom som birgittinmunk från Vadstena. Hans djupa förankring i Vadstenaklostret framgår särskilt därav att han lät viga sig till ärkebiskop över den svenska kyrkoprovinsen i dess kyrka 1422. Vissa tecken tyder på att ärkebiskop Johan Håkansson hade sinne för byggnadsväsendet, ja, vi få betrakta honom som byggherre för icke blott det medeltida Domkapitelshuset i Uppsala, beläget på

domkyrkans södra sida, utan även för ärkebiskopsgården, identisk med det nuvarande Gustavianum väster om domkyrkan. Viktigt i sammanhanget är att det är under ärkebiskop Johan Håkanssons tid som Uppsala domkyrkas västparti fullbordas. En inskription vid västra portalen säger att »detta arbete fullbordades år 1431», det vill säga under birgittinmunken Johan Håkanssons ärkebiskopat. Ärkebiskop Johans sinne för ordensarkitekturen kan förklara att Uppsala domkyrka i sin slutfas fick en så stram yttre arkitektur. Det förvånar oss alls icke utan blir helt i sin ordning att vid domkyrkan vid tiden omkring 1430 en murmästare Tyrgils från Vadstena var verksam.

För många kan det synas konsthistoriskt oväsentligt om en medeltidskyrka haft takryttare eller ej. Själv har jag blivit alltmer övertygad om att detta spörsmål, trots allt, ej är oviktigt. Först när takryttaren förs in i bilden, ja, först då blir den gotiska landskyrkans yttre gestaltning riktigt klar för oss. Med detta attribut talar kyrkans exteriör, i dess hela och odelade form, sitt klara

Bild 41. Franciskankyrkan i Stockholm med dess takryttare, detalj från den 1535 målade vädersolstavlan, nu i Stockholms Storkyrka. Foto Stockholms Stadsmuseum.

Bild 42. Dominikankyrkan i Stockholm med dess takryttare, detalj från Vädersolstavlan 1535. Märk att kyrkan har långhus och kor i olika riktningar; koret viker mot norr gentemot långhuset. Takryttaren har sitt läge över det långsträckta korets västparti. Märk klockbocken över norra korväggens trappgavel. Foto Stockholms Stadsmuseum.

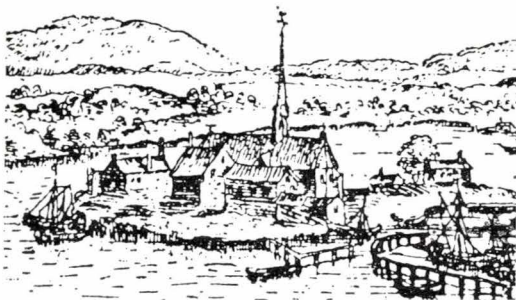

språk om i vilket tidsläge kyrkan hör hemma. 1200- och 1300-talen präglas starkt av ordensrörelsernas ideal. Återspeglas detta i landskyrkans yttre uppsyn, blir sagda kyrka ett vittnesbörd om vilka faktorer i tiden, som ägt kraft att skapa arkitektoniska former. Kyrkan med takryttare, numera hos oss helt försvunnen, representerar även den en påtaglig, om ock blygsam sektor i vår medeltida konsthistoria.

Kyrkotecknarna och några deras levnadsdata

Då de fem tecknare från 1600- och 1700-talen, som i föreliggande studie har lämnat det grundläggande utgångsmaterialet, genom sina teckningar gjort ovärderliga insatser för förståelsen av de uppländska och västmanländska landskyrkornas äldre arkitekturhistoria, kan det vara motiverat att i korta drag teckna deras levnadsöden.

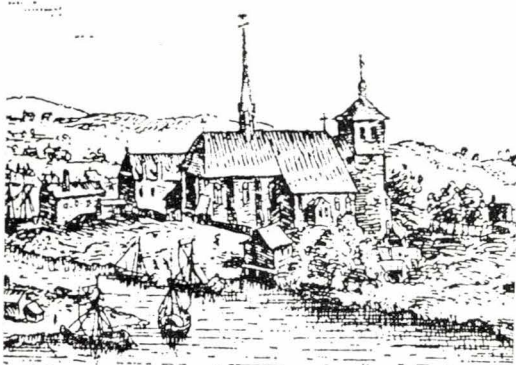
Joh. Håkansson Rhezelius var kyrkoherdeson från Torstuna i Uppland och föddes i början av 1600-talet. Studerade, förmodligen juridik, i Uppsala från 1624 men började 1630 utbilda sig till fornforskare. Hans lärare blev kyrkoherden i Fresta i Uppland Martin Aschaneus

Bild 43. Franciskankyrkan i Stockholm (Riddarholmskyrkan) från sydöst omkring 1570. Detalj av kopparstick av Frantz Hogenberg efter teckning av Hieronymus Scholeus.

(o. 1575–1641). Enligt fullmakt från 1629 kunde denne, vid sidan av sin prästerliga gärning, meddela enskild undervisning i fornforskning; hans utnämning till antikvarie och medhjälpare åt runforskaren Johannes Bureus i Uppsala innebar bl. a. att han skulle taga emot elever i och för undervisning, ej minst i runkunskap. Rhezelius var en av Aschaneus' första elever. 1630 hade Rhezelius blivit kansliskrivare i Stockholm och tjänstgjorde som sekreterare hos bondeståndet vid tre riksdagar.

Rhezelius' första fullmakt som »hävdasökare» utfärdades av Kammarkollegium 1634 och gällde resor till bl. a. Öland och Småland. I vårt sammanhang är det av särskilt intresse att Rhezelius nu blev i tillfälle att avrita ett stort antal kyrkor utefter studievägen. Alla hans koncept,

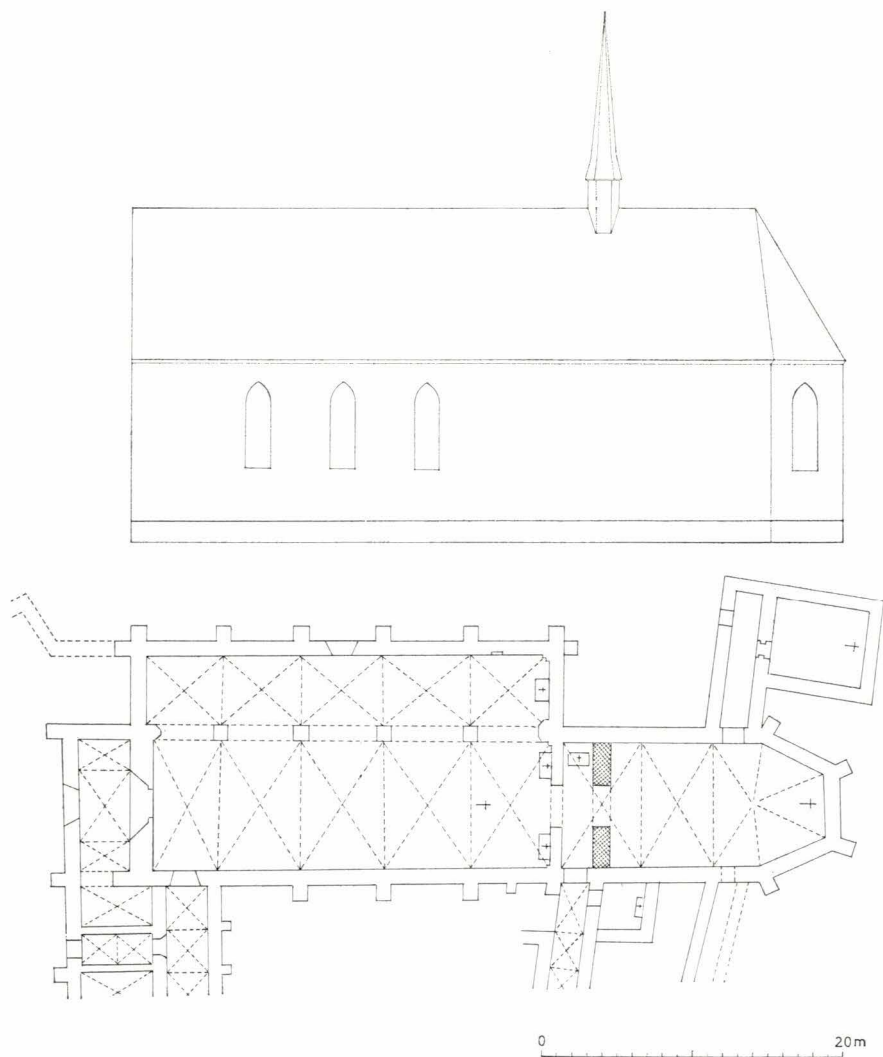
Bild 44. Franciskankyrkan i Stockholm från nordöst. Detalj av kopparstick av Frantz Hogenberg, omkring 1575.

dagböcker och renritningar, genomgående av stort vetenskapligt värde – främst genom Rhezelius säkerhet även i detaljerna men ej minst därigenom att många av de avtecknade kyrkorna nu sedan länge äro rivna – förvaras på Kungl. Bibl. i Stockholm.

Åren 1635, 1636 och 1638 fortsatte Rhezelius med likartade studieresor i Uppland och hann därvid avteckna ett ej ringa antal kyrkor, kyrkovapen, gravstenar m. m., allt kompletterat med ymniga upplysningar av fornhistoriskt och allmänt kulturhistoriskt intresse. Att Rhezelius' material är av särskilt värde framgår enbart därav att hans systematiska uppteckningar av kyrkor och kyrkomiljöer m. m. är de första som gjorts i Sverige. Upplands fornminnesförening tog fasta härpå och

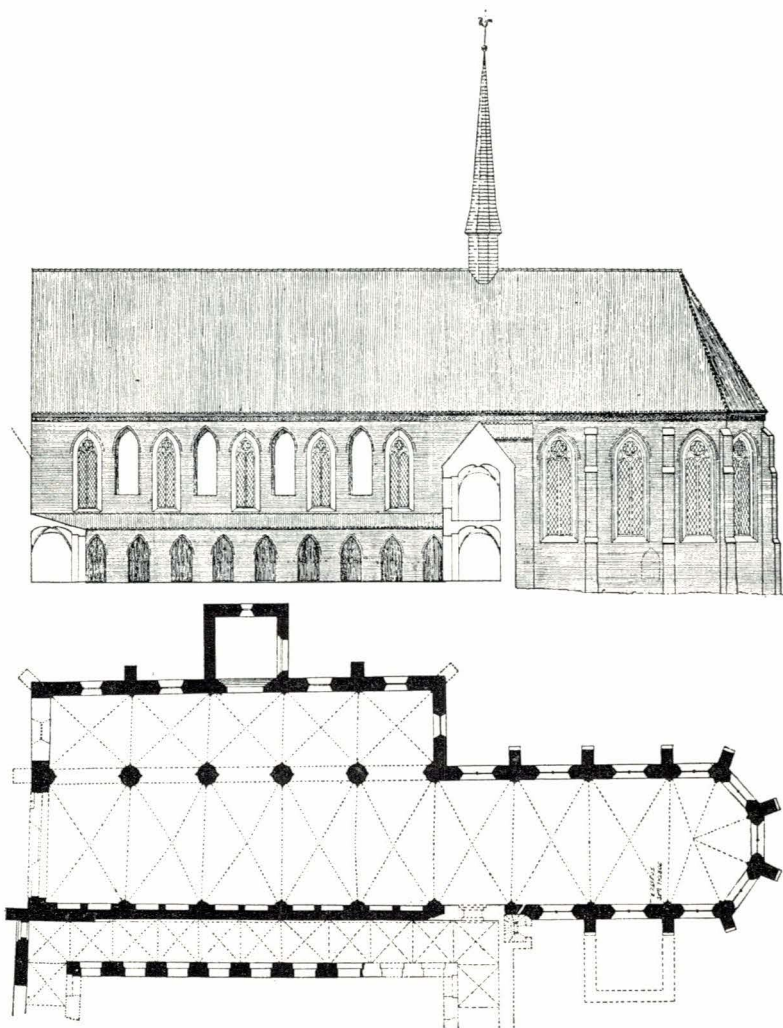

Bild 45. Franciskankyrkan i Uppsala, dess ruin med blick mot öster ner över munkkorets västparti. Hitre tvärmuren triumfbågen med dess två altare. Bortre tvärmuren har stadgat västligaste kortravén, som kunnat hotas av sättningar genom en från dess valv uppbyggd takryttare. Jämför bild 46. Foto E. Skirgård, 1962.

Bild 46. Franciskankyrkan i Uppsala, dess plan med särskild markering av den mur, som sekundärt förstärkt munkkorets västligaste travé. Ovan till kyrkans sydfasad i schematisk rekonstruktion, med den tänkta takryttarens läge markerat. Ritning av Lars Gezelius och Frymeta Flam.

Bild 47. Franciskankyrkan i Stockholm, dess sydfasad och plan. Takryttaren tänks ha stått rakt över munkkorets västligaste travé, samma travé som i uppsalakyrkan förstärks av en tvärmur, bild 46. Skala lika med bild 46. Efter Martin Olsson i Sveriges Kyrkor.

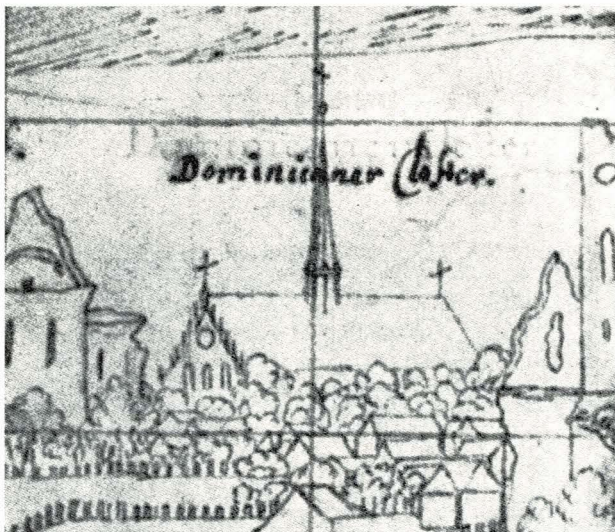

Bild 48. Dominikankyrkan i Sigtuna, 1680-talet. Detalj ur förlageteckningen till stick i Erik Dahlberghs *Suecia Antiqua*. Kungl. Bibl.

utgav av trycket Rhezelius' *Upplandsmaterial*, »*Monumenta Uplandica*», som bilaga till sin tidskrift, band 7 (1915–1917), med C. M. STENBOCK och OSKAR LUNDBERG som utgivare.

Efter 1641 föreligger inga uppteckningar av Rhezelius hand. Osäkra anställningsförhållanden torde ha utgjort skälen till att Rhezelius återgick till ämbetsmannabanan. 1646 lämnade han, det sägs motvilligt, Stockholm i och med förordnande som sekreterare vid generalguvernementet i Halland. 1654 blev Rhezelius borgmästare i Jönköping och avled 1666.

Joh. Hadorph, född 1630 som bondson på Haddorp i Slaka socken, Östergötland, död i Stockholm 1693. Skolgång i Linköping 1642–48, studerade juridik i Uppsala, med kungligt stipendium från 1652. Sedan Hadorph 1660 blivit akademisekreterare kom han i nära kontakt med universitetskanslern Magnus Gabriel De la Gardie och fick av denne stöd både i sitt förvaltningsarbete och i sitt intresse för fornkonskapen. 1666 fick han anslag till antikvarisk forskning och blev den egentlige »riksantikvarien», ehuru titeln tilldelades professorn i fäderneslandets

antikviteter Olof Verelius. Hadorph blev 1667 assessor vid det i Uppsala 1666 bildade Antikvitetskollegiet, en »akademi» för omhändertagandet av och studiet av rikets antikviteter, dvs. alla slag av minnesmärken. Stor vikt lades vid gamla handlingar, medeltida pergamentsbrev, lagar, krönikor, isländska handskrifter, sagor m. m. För Hadorphs framgång i sin fornforskning och fornvård var det betydelsefullt att han 1673 åtföljde Karl XI på hans fem månader långa Eriksgata. Konungen fick det största förtroende för sin »guide» och gav honom i sinom tid, i anslagsfrågor m. m., det bästa stöd.

Det kom på Hadorphs lott att tillsammans med ett följe av ritare och upptecknare resa land och rike runt för att i fältet uppteckna allt som kunde vara till nytta för belysandet av den nyvordna europeiska stor-

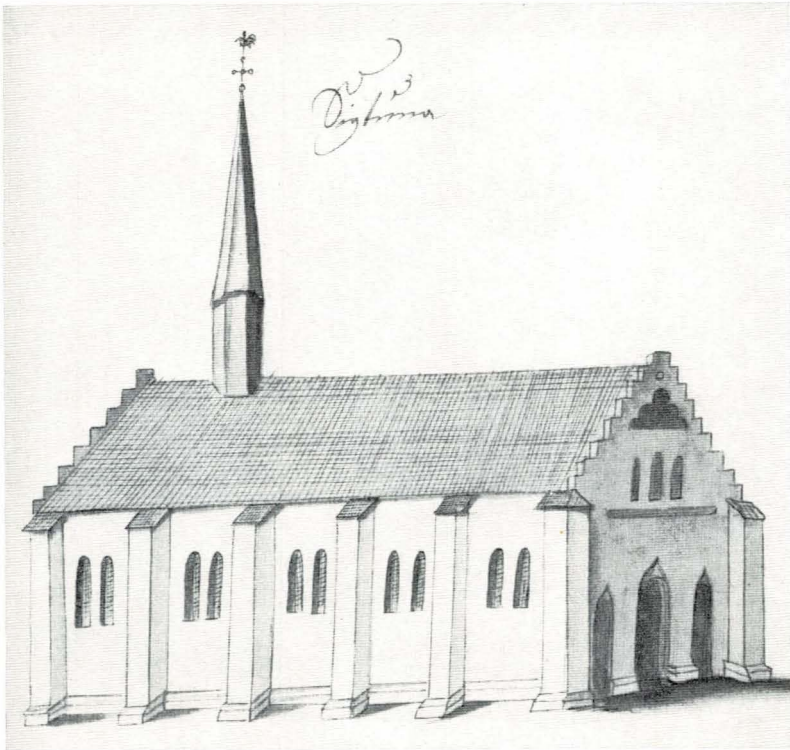

Bild 49. Dominikankyrkan i Sigtuna från nordväst. Hadorph, 1682.

maktens fornhävd: runstenar, gravminnesmärken, kyrkor m. m. Hadorph framstår i detta arbete som den store organisatorn. Hans arbetssätt var, även med vårt sätt att se, vetenskapligt, då han stannade vid att i den »patriotiskt» och forskningsmässigt så upprörda tiden på ett rent objektivt sätt insamla forn- och medeltidshistoriskt material för framtida bearbetningar. Han är vår förste store systematiska samlare, fornforskare och fornvårdare. Från 1668 fortsatte han det av Lars Bure påbörjade arbetet »Rannsaking om Antikviteterna» med insamling genom rikets prästerskap av uppgifter om resp. bygds fornlämningar och alla andra slag av minnesmärken.

Man kan ställa sig den frågan hur det gick för den saklige och nyktere Hadorph i rudbeckianismens tid. Kunde han motstå de patriotiska stormvågorna? Ja, det var just vad han kunde. Han stod livet ut, tillsammans med en liten krets av lärda vänner, fast vid sin saklighet och objektivitet. Men det stod honom dyrt. När den för Hadorph så hängivne Karl XI

Bild 50. Cisterciensnunnekyrkan i Sko. Hadorph, 1682. Märk den helt mot väster dragna takryttaren samt klockbocken över kyrkans mittparti.

Bild 51. Cisterciensnunnekyrkan i Sko från sydöst. Teckning från 1700-talet. Märk att klockbocken icke längre finns samt att klockstapel uppförts på den forna klostergården.

märkte att Hadorph icke stödde de av Rudbeck lanserade, för rikets fornhävd så ärofulla »idéerna», tog han i anslagsärendena mer eller mindre sin hand ifrån honom. Så begav det sig att även Hadorph, den framsynte samlaren, utgivaren och fornvårdaren, på 1680-talet redan fick lida martyrskap för sin ståndaktighet mot rudbeckianismen.

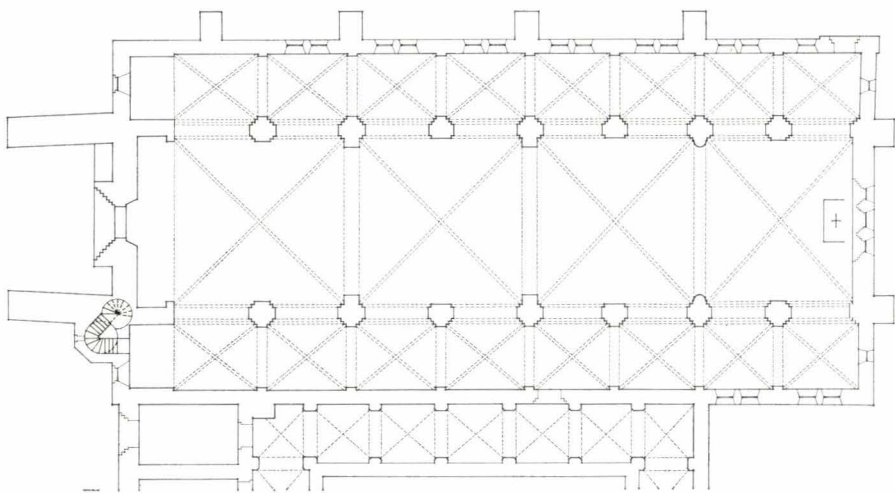
Beträffande Hadorphs ritningar av kyrkor i Uppland bör antecknas att arbetet skedde under Hadorphs ledning. Det manuella ritningsarbetet torde i stor utsträckning ha utförts av tecknarna J. Leitz och P. Helgonius. På ett lyckligt sätt kompletterar Hadorphkollektionen Rhezelius' vid pass femtio år äldre kyrkoteckningar.

1676, efter tio års verksamhet med Uppsala som utgångspunkt, begärde Hadorph avsked från akademisekreterartjänsten och överflyttade sin verksamhet till Stockholm. Han blev titulärsekreterare i Riksarkivet och var fr. o. m. 1679 riksantikvarie. Alla uppgifter genomförde Hadorph med otrolig arbetsintensitet. Han ordnade på det skickligaste sätt den antikvariska verksamhetens ekonomi, han anställde en stab av tecknare, formskärare och isländska handskriftssamlare och översättare, han uppsökte alla tänkbara platser där det kunde finnas gamla handskrifter om äldre förhållanden, han bearbetade och utgav av trycket en imponerande mängd av lagar och codices, ja, han var den som ihopbragte de första

föremålen till det som en gång skulle bli Statens Historiska Museum. Sitt stora runverk, med över 1 000 upppteckningar och ritningar, hann Hadorph icke utge men materialet kom till användning hos J. Göransson i Bautil (1750).

Joh. Peringskiöld, född 1654 i Strängnäs, död 1720 i Stockholm, blev 1680 auskultant vid det 1666 i Uppsala bildade Antikvitetskollegiet. Han tecknade, översatte isländska sagor och forskade för genealogiska verk. Åtföljde antikvarien Joh. Hadorph på hans studieresor i och för avteckning av runstenar, kyrkor m. m. Peringskiöld blev assessor i kollegiet 1687 och efterträdde 1693 Hadorph som sekreterare och antikvarie vid de till Stockholm överförda samlingarna, vars namn 1692 blivit Antikvitetsarkivet. Hadorph var vår förste egentlige riksantikvarie, Peringskiöld vår andre.

Peringskiölds stora verk var den materialsamling, »*Monumenta Svio-Gothica*», som han hade för avsikt att utge landskapsvis som »*Swea och Götha Minningsmerken*». Början gjordes med Uppland, varvid Tiundaland medhans i två stora volymer, 1710 och 1719.

Bild 52. Sko klosterkyrka, dess plan, partiellt rekonstruerad av förf. Märk västpartiets avslutning i ett förkrympt fack; det är häröver som takryttaren rest sig. Jämför bild 53.

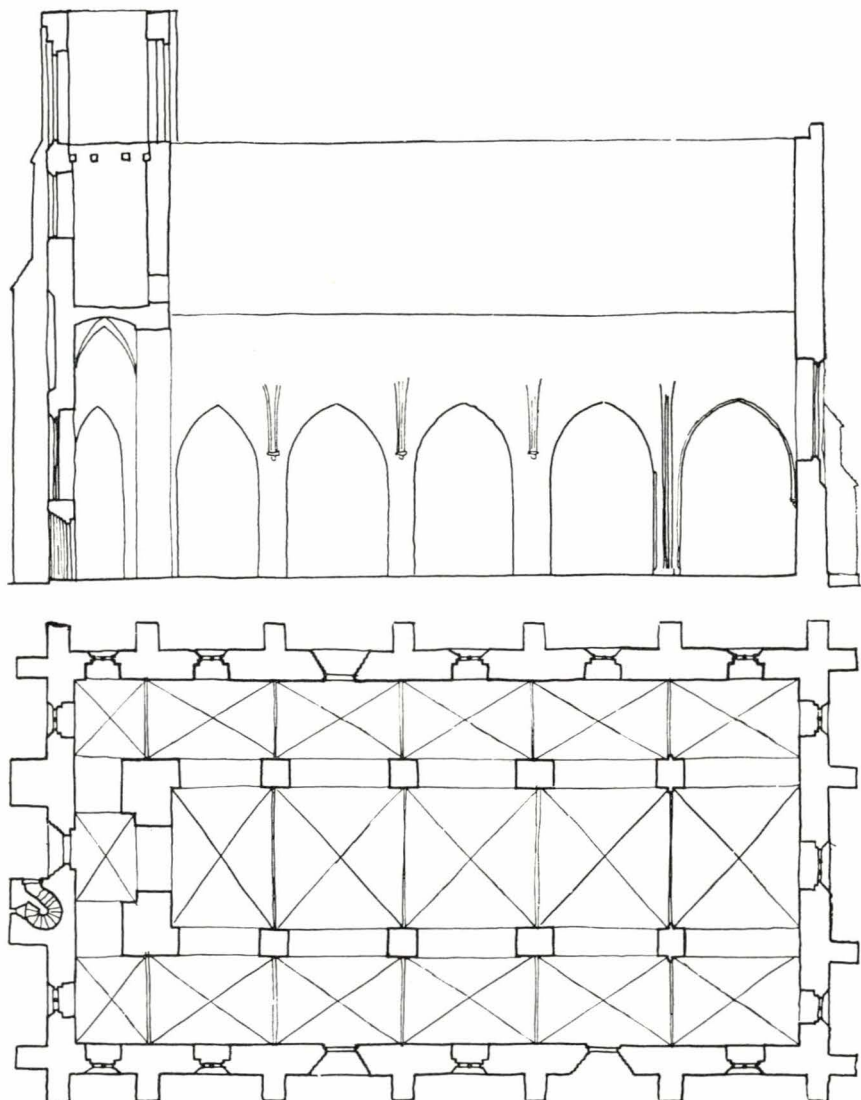

Bild 53. Stadskyrkan i Skenninge, omkring 1300, plan och sektion mot norr. Märk västpartiets förkroppning som underlag för tornet. Jämför bild 52. Efter E. Lundberg.

Erik Dahlberg, militär, fält- och fästningsingenjör, arkitekt. Född i Stockholm 1625, skolgång i Västerås, Uppsala, Norrköping och Hamburg. En stor serie höga militära, fortifikatoriska och administrativa uppdrag i hemland och utland 1646–1702. Behöll ställningen som riksgeneralkvartermästare till sin död 1703.

1661 fick Dahlberg i uppdrag att »geografiskt avteckna Sveriges förnämsta städer m. m. samt däröver göra en kort beskrivning». Teckningarna stuckos i koppar av företrädesvis franska och holländska mästare samt utgåvos, jämte text, under titeln »Suecia antiqua et hodierna». Det digra innehållet utgöres av 353 blad med 469 bilder av slott, byggnader, egendomar och städer, huvudsakligen från senare delen av 1600-talet. Första upplagan, tom. I–III, trycktes i Paris 1668 — Stockholm 1715.

Då det alltmer börjat anses att sticken i Suecian äro alltför »yppiga» och fjärmade från de verklighetsnära originalritningarna och därför långt ifrån vetenskapligt nöjaktiga, har under de senaste tjugo åren förberedelser gjorts för att av trycket utge just originalritningarna, förvarade på Kungl. Bibl. i Stockholm. Fyra band planeras. Av dem ha redan utkommit två, det första, Stockholmsbilderna, 1963, och det andra, Uppsala- och upplandsbilderna, 1966. Redaktör är Sigurd Wallin, textförfattare i första bandet Göran Axel-Nilsson, medarbetare i andra bandet Nils Sundquist. Vid utgivandet har den principen tillämpats att icke bara teckningarna i deras helhet återges utan även en mångfald detaljer av dem.

Olof Grau var född i Västerås 1722 och avled 1774. Han anställdes 1741 såsom e. o. kammarskrivare i Artillerikontoret och antogs 1745 av Krigskollegium som salpetersjuderiinspektör för Uppland, Gästrikland och Västmanland, en tjänst som medförde regelbundna inspektionsresor.

Under sin resa i Uppland 1748 gjorde han bl. a. avritningar av landskyrkor m. m. Han kallar sina anteckningar »Hushålds Anmärkningar under Resan igenom Uppsala och Stockholms län Åhr 1748. Tillika med Socknekyrkior uti Upsala och Stockholms läner, aftecknade vid deras förbiresa år 1748 af O. Grau». Manuskriptet har som gåva överlämnats till Västerås läroverksbibliotek av lantbrukare J. A. Lundwall, Eke, Dingtuna. Det har av SVEN T. KJELLBERG publicerats i *Upplands fornminnesförenings tidskrift*, band 8, Bilaga (1919).

Olof Graus mera utförliga beskrivning om Västmanland utgavs av trycket 1754. Arbetet har nyutgivits av Vestmanlands Läns Tidning 1904.

NOTER

Takryttaren kom in i min intressesfär 1945, då jag sysslade med ett rekonstruktionsförsök av franciskankyrkan i Enköping, vars korparti jag då hade frilagat. Ärendet gällde att för en populär beskrivning över klostret framställa en idésektion dels genom kyrkans kor, dels genom östra längan med fortsättning genom sydflygeln. Vid de komparativa studier jag då gjorde fann jag att klosterordnarnas kyrkor ute i Europa så gott som undantagslöst haft takryttare. En annan detalj, som det gällde att komma den förmodade verkligheten så nära som möjligt, var korfönstrets form. De ståtliga tredelade fönstren i Sigtuna dominikan-kyrka och Sko cisterciensnunnekyrka fann jag vara representativa även för nordisk ordensarkitektur. Med den erfarenhet jag nu efter många års systematiska studier vunnit om dessa detaljer, finner jag att min sektionsritning 1945 (Julhälsning till församlingarna i ärkestiftet, p. 72) alltjämt har fog för sig. Uttryckligen må dock framhållas att min ritning 1945 och dess trovärdighet då byggde mera på tur än på skicklighet.

Ett problem som jag, vare sig jag velat eller icke, nödgats ingå på i takryttarstudierna är takryttarens primära uppgift. Frågan kan mest praktiskt renodlas om man säger att den gäller i vad mån takryttaren hade uppgift som bärare av klocka eller ej.

Takryttarens problem kan på ett nöjaktigt sätt belysas, även konsthistoriskt sett, först sedan klarhet nåtts om dess huvuduppgift. Jag tror att jag funnit skäl för en förmodan att åtminstone ett antal takryttare omslutit klockor, som ringts medelst rep, som hängt ner genom hål i valvet. Några sagesmän, som genom konserveringsarbeten fått mångårig erfarenhet från uppländska kyrkor, meddelar mig att de på flera ställen iakttagit hål uppe i valvhjässan, framförallt i mittvalvet, vilka tolkas som hål, genom vilka ringningsrepen från klockan eller klockorna ovan taket hängde ner i kyrkan. Både två hål och ett hål förekommer. Ibland har hålen varit klädda med en trä muff, varigenom nötningen förminskats, ibland har hålen stått oskodda. Man kan där iakttaga förslitning i teglet.

Hur ingående man får granska Rhezelius' bilder framgår av Böda takryttare på Öland, som har tydliga ljudhål, framhåller Ragnhild Bo-

ström i »J. H. Rhezelius' resedagböcker» (1966). Detsamma gäller bl. a. Funbo kyrka i Uppland. Genom andra källor har man kunnat konstatera att det verkligen hängt klockor i dessa träorn.

Vid genomgång av de äldre serierna teckningar av kyrkor i Uppland och Västmanland, i syfte att identifiera takryttare, fäster man sig för några kyrkor, som ha uppbyggnader över korgaveln, dock ej så höga som en takryttare. De återfinnas bl. a. vid Dalby, Fasterna, Gottröra, Älvkarleby och Österåker. Vad de ha haft för uppgift eller ålder vågar jag icke uttala mig om, såvitt det ej föreligger ett samband med dem och arrangemanget vid exempelvis Norrsunda kyrka, där den i östtornet hängande klockan medelst ett rep genom hål i korvalvet kunde ringas från altarpplatsen. I Sveriges Kyrkors beskrivning av Norrsunda kyrka i Uppland (1, 1912) heter det bl. a.: »(Kor)valvet är högst straxt öster om mittpunkten, ungefär mitt mellan denna och sydvästra hörnet av tornet är en liten ring lagd i den ursprungliga valvkonstruktionen. Här har varit ett ursprungligt hål ned genom valvet sannolikt för en klocksträng ned till koret.»

Men problemet har många svårlösta sidor. Dels har klockringnings-seden varit olika under medeltiden, dels finner man på vissa äldre bilder att en kyrka haft både takryttare, klockbock på takkammen och fristående klockstapel. I något fall har klockan hängt mellan valvet och yttertaket. Att reda ut funktionerna inom dessa skilda uppställningsalternativ är ingen lätt uppgift. Till berörda problem skall jag återkomma i det andra avsnittet i min studie, som planeras ingå i årsboken Uppland 1967. Där anföres tillika all åberopad litteratur jämte namnen på de sagesmän, som berikat min diskussion med värdefulla upplysningar.